

מילין חביבין

שנתון המוקדש לעניני
תורה, חברה, ורבנות

יוצא לאור ע"י תלמידי ישיבת חובבי תורה
ניו יורק

כרך ב'
סיון תשס"ו

עורכים ראשיים: יונה ברמן ודוד וואלקענפעלד
עורכי משנה: הרב אריה לייפרט, שמואל פרידמן ודרו קפלן
עוזרי-עורכים: עקיבא הרצפלד, אבידן פרידמן,
דניאל ברואן-פרידמן ובנימין שילר
מדריך הפרויקט: הרב נתנאל הלפגוט

כל הזכויות שמורות, 2006, לישיבת חובבי תורה, ניו יורק.

נשמח לקבל מכתבים ומאמרים

ניתן לפנות בכל ענין ל:

Milinhavivin, c/o YCT Rabbinical School

212-666-0036

212-666-5633 (fax)

milinhavivin@yctorah.org

ד"ר דבורה (דבי) קורן היא מרצה בתקשורת מחשבים במכללה אקדמית הדסה בירושלים ובאוניברסיטת תל אביב. היא לומדת לקראת תואר M.A. במדעי היהדות בירושלים.

"כולם בקיאים בהלל" תגובה למאמרו של וויליאם פרידמן במדור הקודם

ד"ר דבורה קורן

הקדמה

במאמרו *Women as Shelihot Tzibbur for Hallel on Rosh Hodesh*¹, וויליאם פרידמן הסיק שכיוון שאמירת הלל בראש חודש היא מנהג, אין חובה עקרונית – לא לאנשים ולא לנשים – באמירת הלל זה. לכן, בקהילות שבהן נשים גם נוהגות לומר הלל בראש חודש, מותר לאשה להוציא לידי חובה את האיש (היחיד) וגם את הציבור. כלומר, מותר לה למלא תפקיד שליח ציבור להלל בראש חודש, באותן קהילות. פרידמן הגביל את דינו לעניינים ההלכתיים של חיוב הנשים בהשוואה לחיוב האנשים גרידא ולא דן בענייני קול אשה, ערבות, או שנוי מנהג, נושאים יותר כלליים שיכולים להשפיע על החלטת קהילה לקבל או לדחות את מסקנותיו.

ניתן לשאול למה פרידמן לא הרחיב את דבריו לכלול גם את הלל בימים אחרים שהאשה חייבת בהלל (או שאנשים ונשים כאחד אינם חייבים, דהיינו חול המועד ויום אחרון של פסח).² במידה שהנשים חייבות אפשר לדון באפשרות של הלל בליל פסח, הלל בחנוכה, והלל ביום העצמאות, כל הלל לפי החיוב של הנשים, וכמו שאמר פרידמן שהנהגת ההלל ע"י נשים יכולה להזכיר לנו על הנשים הצדקניות שנמנעו מלהשתתף בחטא העגל, הנהגת ההלל ע"י נשים בימים אחרים אלו יכולה להזכיר לנו ש"אף הן היו באותו הנס" ועל מסירות נפשן להציל את עמינו מיד רשעים. ברם, בעניין חובת הנשים בקריאת הלל בימים שציינתי, יש חילוקי דעות, וכך אם נמשיך בדרכו של פרידמן, יצאו לנו דעות שונות בנוגע להלל בימים אלו, ויצאו לנו פילוג בהלל כלל, כי בהלל ביום א' דפסח, בעצרת, ובסוכות

¹ מילין חביבין 1, סיון תשס"ה.

² יש הרבה ראיות שדינו של הלל בחוה"מ פסח ויום האחרון של פסח שווה לדינו של הלל בראש חודש ותמוה שפרידמן לא הזכיר את זה במאמרו. ראו משנה תורה הל' מגילה וחנוכה פ"ג ה"ז, וראו המגיד משנה שם, בית יוסף או"ח תפ"ח א', תוספות ערכין י' א', ספר אורה א' קכ"ה סדר ההלל ד"ה הקורא את ההלל, שם ב' נ"ט דין ברכת הלל ד"ה הלל ביחיד, מחזור ויטרי רכ"ז, ועוד, ורוב חילוקי הדעות קשורים לאם מברכים או לא מברכים על הלל שהוא מנהג.

תוכן המאמרים שבעברית*

ג "כולם בקיאים בהלל"
תגובה למאמרו של וויליאם פרידמן במדור הקודם
ד"ר דבורה קורן

יא לצנזר את התורה? הבבלי והירושלמי
על "נקרא ולא מתרגם"
הרב יהונתן דוקר

טו מסה על מעמד האישה ביהדות
לרב יצחק חיים קסטיליוני
ההדירה ותרגמה: ד"ר יעל לוין

כה האם יש מקום להתיר את הפלגש כפתרון חלקי
למצוקת העגונה הזקוקה ליבום?
עיון הסטורי - הלכתי מהדור הקודם
ד"ר מלך שפירא

ה

דבורה קורן

"אבל", מעיד הרמב"ם, "בזמנים אלו ראיתי בכל המקומות מנהגות משונות בקריאתו ובעניית העם ואין אחד מהם דומה לאחר." מדברי רבא⁵ אנו לומדים שכבר בימיו מנהג קריאת ההלל לא היה לפי מנהג ימי חכמים הראשונים, ורש"י (שם) מסביר דברי רבא, שאפשר ללמוד הלכות גדולות מהמנהג שרואים בימיו (של רבא) בבתי הכנסת:

שהיו נוהגין לענות הללויה שתי פעמים ולא יותר, ואומרים כל ההלל עם המקרא עד הודו, ועונין הודו אחריו, וחוזרין וקורין עמו עד אנא ועונין אנא הושיעה נא ואנא הצליחה נא אחריו, כמו שאנו עושין, ואין זו כקריאת הראשונים שהיו עונים הללויה על כל דבר, כדאמרינן במתניתין דהכא ובסוטה (ל, ב): ואמר רבא: ממנהג של עכשיו אנו למדים מהו עיקר קריאת הלל כשתיקנוהו תחילה, לפי שהכל חייבין בקריאתו ואין הכל בקיאין בו תקנו אחד קורא ואחרים שומעים, והכל עונים מקצת, ועכשיו שכל בני כנסיותינו בקיאין, וקורין אותו כולן - ואף על פי כן עונין שתי פעמים הללויה והודו לה' ואנא - מכאן אנו יכולים ללמוד מה תקנו הראשונים לענות למי שאין בקיאין ולבקיאין.

וכך רש"י מסיק שאנו לומדים "שמצוה לענות הללויה בפתיחתו ואפילו לבקיאין."⁶ מזה אפשר להסיק, לכאורה, שאפילו כשכולם בקיאים וקוראים את כל ההלל, יש דברים שחייבים הציבור לענות אחרי המקרא. אבל, מהמשך דברי רש"י, אנו לומדים שדברים אלו שהציבור הבקי עונה הם לא בגלל חובה שאי אפשר למלא בלי ענייה אחר שליח ציבור (מחוייב) אלא, כדי שההלכות של קריאת ההלל לא ישתכחו. התוספות (שם) מעירים שגם בדורם כולם היו בקיאים ויותר מזה, לא נהגו לפי המנהג שנהגו בימי רבא, ולדעת התוספות זה לא תקנה, אלא מנהג:

הלכתא גיברתא איכא למשמע ממנהגא דהלילא - במקום של רבא היו כולם בקיאים בהלל והיו כולם קוראים את ההלל עם שליח צבור כמו שאנו קוראים עכשיו ולא היו סומכים עליו כלל כדפירש בקונטרס אלא שנהגו לשנות בהנך דוכתי דמפרש והולך כדי ללמוד מהן הלכה למעשה לבקי ולמי שאינו בקי וגדול מקרא אותו או קטן ומה שאין אנו נוהגין עכשיו לעשות כן משום דמנהגא קרי ליה (והיכא דנהוג נהוג) והיכא דלא נהוג לא נהוג.

הריטב"א (שם) מסביר את דברי רש"י בבהירות ומפרט על כל הסדר של הלל. אני אצטט רק כמה משפטים, והקורא המעוניין בכל הפרטים יעיין בריטב"א:

אמר רבא הלכתא גברותא איכא למשמע ממנהגא דהלל. פ' בדורו של רבא היו נוהגין שקורין כל הצבור ההלל ואין ש"צ מוציאם ואע"פ כן היו נוהגים לענות ולכפול לפעמים שלא לצורך כדי שיהא סימן לסדר היוצא בקריאת אחרים, וזהו שאמר כי ממנהג ההלל שהיו נוהגין לקריאתו יש ללמוד כל הלכות ודינין של הלל ליוצא על ידי אחרים, וכן פירש רש"י ז"ל ועיקר.⁷

הנה אחד מדינים אלו ופירושו מדברי הריטב"א:

⁵ סוכה סוף ל"ח א' - ל"ח ב'.

⁶ רש"י שם.

⁷ ורא' גם את הר"ן בסוכה י"ט א' בדפי הרי"ף.

מילין חביבין

ד

האשה פטורה לכל הדעות. פילוג כזה ידרוש הסבר לציבור כדי שלא יטעו ויחשבו שכל אמירות הלל שוות בחיוביהן על הנשים. אבל לא באתי להרחיב על מסקנותיו של פרידמן לימים אחרים שאומרים בהם הלל, ולא באתי לחלוק על המסקנות המצומצמות שלו, שלע"ד, הציג בצורה נאותה. אלא, באתי לחלוק על ההנחה שלו – שבימינו יש צורך בכלל בשליח ציבור לקריאת הלל, ושמי שעומד לפני התיבה בזמן קריאת ההלל הוא מוציא את הציבור לידי חובה. טענתי היא שהאינדנא, כולנו בקיאים בהלל ואין חובה לסמוך על שליח הציבור בכלל, וברוב הקהילות, כך אכן המנהג. יותר מזה, לא רק שאין חובה לסמוך על הש"צ, אלא בכל הימים שגומרים את ההלל, לפי חלק מהדעות אפילו עדיף שלא לסמוך על הש"צ. ואם טענתי נכונה, אין מקום בכלל לדון על, ולמצוא חילוקים בין מצבים ומקומות שונים, בענין מי שמוטר לו לעמוד לפני התיבה ולהנהיג את הציבור בשירה ובקריאת ההלל (היינו ה"מקרא"³ בלשון הגמרא סוכה ל"ח ב' ורש"י שם).

שינויים במנהג אמירת ההלל

במשנה סוכה ג' בענין הלל בסוכות נאמר:

מי שהיה עבד או אשה או קטן מקריין אותו עונה אחריהן מה שהן אומרים ותהי לו מאירה אם היה גדול מקרא אותו עונה אחריו הללויה:

מזה לומדים שאם אשה פטורה בהלל של יום מסוים, מי שחייב באותו הלל יוצא לידי חובתו רק אם היא תקרא את ההלל והחייב יחזור על כל המלים. אבל אם המקרא גם חייב, אז מי ששומע צריך לענות אחרי כל מזמור "הללויה" ואחרי הברכה "אמן", והוא יצא ידי חובתו.⁴ ידוע לנו שברוב הקהילות היום, זה לא המנהג של קריאת הלל. נראה שלמשך הרבה דורות זה לא היה המנהג של קריאת הלל, ואפילו אם אי אפשר לתארך את שינוי המנהג במדויק, ידוע לנו שבתקופת האמוראים בבבל כבר חל שינוי זה. בעצם, אפילו המשנה הבאה, ג'יא, מעידה על זאת שצורת קריאת ההלל הייתה שונה בקהילות שונות כבר בתקופת התנאים:

מקום שנהגו לכפול יכפול לפשוט יפשוט לברך אחריו יברך אחריו הכל כמנהג המדינה:

ורמב"ם מסביר שם בפירושו שמשמעות "יכפול" היא:

שיקרא מאודך כי עניתני עד סוף ההלל כל דבר שתי פעמים. ולפשוט, הוא שיקרא בלי כפילה כשאר ההלל כולו.

מהמשך פירושו שם אנו מבינים שהברכה שנאמרת אחרי ההלל היא מנהג, לעומת הברכה לפני ההלל:

והברכה על קריאת ההלל לפני קריאתו חובה בכל מקום ואין הדבר תלוי במנהג.

הרמב"ם מסביר את התהליך של מנהג קריאת הלל בימי חכמים הראשונים בפרוטרוט (הלכות מגילה וחנוכה ג' י"ב-י"ד) ומסכם ש"זה הוא המנהג הראשון ובו ראוי לילך".

³ בהמשך המאמר, אני גם אשתמש במונח "שליח ציבור" או ש"צ, כשכוונתי אינה שהש"צ דווקא מוציא את הציבור לידי חובה, אלא שהמילה מייצגת את מי שעומד לפני התיבה, ואם הוא מוציא אחרים זה בעצם נושא המאמר.

⁴ רא' גם סוטה ל' ב' "ת"ר בו ביום דרש ר' עקיבא בשעה ... ותוספתא סוטה (ליברמן) ו' ב'.

ז

דבורה קורן

מכל זה אפשר לסכם שבימי רבא, בימי התוספות, ובימי הערוך לנר כולם היו בקיאים בקריאת ההלל, ולכן, אפילו המנהג שנהגו בימי רבא לא החזיק מעמד בקהילות ישראל. בדורות של כל אלו, הציבור לא סמכו על שליח ציבור לאמירת ההלל, אלא אמרו את ההלל כלו, ואם ענו לפרקים, זה לא היה לפי מנהג אחיד¹¹ וזה היה כזכר למנהג קדום. יותר מזה, עדיף לבקי שלא יסמוך על הש"צ אלא לקרוא את הכל בעצמו.

האם גם אנו בקיאים בימינו?

ראינו את המפרשים דברי רבא שפירשו שבימי "קורין אותו כולו" (דברי רש"י מובאים לעיל) ו"לא היו סומכים עליו כלל" (דברי תוספות מובאים לעיל) "ואין ש"צ מוציאם" (דברי ריטב"א מובאים לעיל). גם ראינו ששיטה זו התקיימה במשך הדורות ובערוך לנר ראינו גם ש"הכל קורין את ההלל". האם אפשר לומר שכמו בימי ערוך הנר, גם היום כולם בקיאים בהלל?

אם תאמרו/י שיש היום בקהילותינו אנשים שאינם בקיאים, הרי לכל אחד יש סידור ובעזרתו כולם נהיים בקיאים. לא לחינם היה גוטנבערג נמנה עם חכמי האומות!¹² ואם תאמרו/י שלצערנו היום בקהילותינו יש מתפללים שאינם קוראים שפת הקודש, הרי יש סידורים עם תרגום ומותר לקרוא את ההלל בכל שפה:

ברכות הלל ושמע ותפלה נאמרין בכל לשון ר' אומ' אומ' אני שאין שמע נאמ' אלא בלשון הקדש שנ' והיו הדברים האלה ברכת כהנים אלו בשעה שהכהנים עומדין על מעלות האולם¹³

לכן, ניתן להגיע למסקנה שהיום, כמו בימי ערוך הנר, כולם בקיאים בקריאת ההלל. ברם, צריכים לבדוק מצבים שבכל זאת יש מתפללים הסומכים על הש"צ, ובעניין זה יש כמה פרטים במנהג אמירת ההלל בימינו שצריכים לבחון. למעט ארבעת הפסוקים הראשונים במזמור קי"ח – שתכף נבדוק את מנהגם, ניתן לומר שברוב קהילות ישראל בימינו, כל הציבור אומרים את ההלל או לפני שליח הציבור חוזר על הפסוקים האחרונים בלבד של כל מזמור, או כולם שרים או קוראים ביחד עם הש"צ, ואין סומכים על הש"צ לומר את ההלל להוציא אותם.¹⁴ גם בפסוק כ"ה במזמור קי"ח, הציבור חוזר על המלים אחרי הש"צ, וכבר ראינו שזה מזכיר לנו את דרך הקריאה במידה והמקרא הוא קטן, ולכן אין אנו סומכים על הש"צ גם לפסוק זה. הציבור גם מברך את הברכות בעצמם.¹⁵

¹¹ בעניין המגוון של מנהגים של ההלל, ראו גם את הטור או"ח סוף סי' תכ"ב.

¹² לדוגמה, ראו שו"ת שבות יעקב ג' י"א.

¹³ תוספתא סוטה (ליברמן) ז' ז'.

¹⁴ היוצאים מכלל זה הם קהילות עולי תימן שמנהגם דומה להצעת הרמב"ם בהלכותיו, ובכל פעם שאין גומרים את ההלל אין מברכים וכל הציבור ביחד עם הש"צ קוראים את ההלל מ"הללויה" ועד "צדיקים יבואו בו" ובהמשך מקרים את הפסוקים, כלומר, הש"צ אומר פסוק והציבור חוזר עליו כמו למשל: "אודך כי עניתני ותהי לי לישועה" וכן הלאה. ואולם כאשר גומרים את ההלל כמו למשל בכל ימי חג הסוכות, הש"צ קורא את ההלל פסקה פסקה ועונים על כל פסקה, הללויה (למעט הפרק "לא לנו..."). אז יוצא שעד סוף ההלל אומרים קב"ג פעמים הללויה. בהמשך (אודך כי עניתני... וכו') מקרים פסוק והקהל חוזר על כל הפסוק. בין עולי תימן יש גם מנהגים שונים, אבל באמירת ההלל הם די דומים. אני מודה לאלי מלחי שמסר לי תאור זה.

¹⁵ ראו מ"א או"ח תרי"ט ג', וגם שולחן ערוך הרב או"ח תרי"ט ח'. ופרידמן הזכיר את מנהג הגר"א שאין כ"א מברך אלא עונים לברכת הש"צ (תוספת מעשה רב מ'), ולפי מקור זה המנהג הזה של הגר"א הוא דווקא נהוג בימים שאומרים חצי ההלל, ולפי הסברא של פרידמן, כיוון שבימים אלו אמירת ההלל היא מנהג, אין הבדל בין חובת הנשים והגברים. וראו הערה 2 בעניין ההלל בחוה"מ פסח.

מילין חביבין

ו

הוא אומר הללו עבדי ה' והם אומרים הללויה. פי' ואחר כך אנו נוהגין לקרותו כולו ביחד, ולמה אנו נוהגין בתחלת הפרק שהוא אומר הללו עבדי ה' ואנו עונים הללויה, מכאן שאם גדול מקרא אותו עונה אחריו, שלפיכך אנו נוהגין כן כדי שיהא סימן כי כשגדול מקרא הלל למי שאינו בקי להוציאו יש לענות הללויה בכל פרשה זו על כל ענין וענין וכדי שלא ישתכח הלכה זו אנו נוהגין כן.

המאירי שם מסביר שבמנהג הראשון הבקיאים "הקלו לסמוך בהקראה זו ... מפני שאינה תפילה גמורה." כלומר, אם הלל היה תפילה ממש, אז ראוי לאדם בקי לבקש רחמים על עצמו ולא לסמוך על חברו להוציאו.

חלק מהמנהגים הראשונים דווקא מדגישים איך יש לענות כשהמקרא הוא קטן (או אשה כשהיא לא מחוייבת):

הוא אומר הושיעה נא והם עונים אחריו הושיעה נא מכאן שאם היה קטן מקרא אותו עונים אחריו מה שהוא אומר. פי' שהניחו דבר זה במנהגם כדי שיהא זכר וסימן להלכה זו כי כשם שאנו עונים מה שהמקרא אומר בפסוק זה כך היוצא על ידי קטן צריך לענות בכל פסוק כדתנן ברישא דמתניתין.⁸

וראיה לדבר, "שקריאה זו כעין קריאה של קטן היא שהרי הושיעה נא והצליחה נא פסוק אחד הוא וחולקין אותו לשנים כעין קריאת קטן ומאחר שהיא כקריאת קטן כל שאדם בא לסמוך עליה על המקרא צריך להזכור מה שהוא אומר."⁹

המאירי מסביר ש"יש מקומות שהבקיאים אין סומכין על המקרא אלא שאף הבקיאים אחר שקראו אותו לעצמם היו נוהגים כן עם שליח ציבור ומאותם המנהגים יצאו לנו דברים אלו שכתבנו ומכל מקום שומע כעונה דוקא בשומע מפי המחוייב בדבר ואף זו בדיעבד ולא לכתחילה." היינו, עדיף לבקי לקרוא את כל ההלל בעצמו ולא לסמוך על מקרא.

הערוך לנר (סוכה ל"ח ב') מקשה, שאפילו אם כולנו בקיאים ואיננו צריכים מי שיקרא את ההלל, הרי מדברי רש"י (לעיל) אפשר להבין שתקנו תקנה, ואיך אפשר לבטל אותה? הוא כותב:

למה גם אנחנו בזמן הזה לא עושין כן שהתוס' העירו על מנהג של ימי רבא ותרצו כיון דמנהגא קרי ליה היכא דלא נהוג לא נהוג אבל הרי הללויה דבתחלת הלל לא משום מנהג הוא אלא מעיקר התקנה שנתקן גם לבקיאין שקורין הלל כולו עם המקרא והיאך בטלנו התקנה וי"ל ע"פ מה שכתב הר"ן דמה שמצוה לענות הללויה הוא למען הורות לאינן בקיאין שיאמרו הללויה ויצאו בזה ע"ש¹⁰ וא"כ זה הי' צורך בזמן שבאמת היו עונים האינן בקיאין הללויה וסמכו על המקרא אבל בזמן הזה שהכל קורין את ההלל עם הציבור לא נצרך עוד לבקיאין לענות הללויה בפתיחת הלל דהטעם מפני מה נתקן לא שייך עוד:

התירוץ של הערוך לנר קצת דחוק, שהרי אם היה צורך "בזמן שבאמת היו עונים האינן בקיאין" אז היו צריכים לענות "הללויה" יותר מפעמיים! יותר נכון, לדעתי, לקבל את דברי התוספות כהסבר של מה שראו בקהילותיהם הקדושים, כדרכם של התוספות. בכל מקרה, מדברי הערוך לנר אנו לומדים על מנהג הלל ורמת הבקיאיות בדורו.

⁸ המשך הריטב"א שם.

⁹ מאירי שם.

¹⁰ ובמקומו של רבא היו נוהגין מנהג זה המוכיח מתוך מימריה ומה שאין אנו נוהגין כן הוא משום דמנהגא קרי ליה והיכא דנהוג נהוג דלא נהוג לא נהוג.

ט

דבורה קורן

שגומרים גם הציבור אומרים כל הפסוק עד "חסדו" (ואח"כ עונים אחר הש"ץ
"הודו").²⁰

בהערה מסביר דוד כהן:

וטעמא דמילתא דיוצאים באמירת הש"ץ דוקא כשקורין בדילוג, נראה שהוא
משום שאז קריאת ההלל היא רק ממנהגא ואין קפידא בדיעבד אם חיסר בו
מילה, אבל כשגומרים את ההלל אין סומכין על הש"ץ דאז חיסור מילה הוא
לעיכובא.²¹

גם לאלו שלא נוהגים לפי מנהג הגר"א, אנו מוצאים שמוטב שאדם לא יסמוך על הש"ץ
(כמו שכתב המאירי, שראינו לעיל). כתב המג"א (תכ"ב ס"ק ח'):
צריך לשמוע יאמר נא וגו' מפי הש"ץ דשומע כעונה ואם לא שמע לא יצא ומוטב
שיאמר בעצמו בנחת.²²

על סמך זה כתב המשנה ברורה (שם ס"ק כ'):
וכתבו האחרונים דאף דאמירת יאמר נא ישראל וגו' יאמרו נא בית אהרן וגו' יאמר
נא יראי ד' וגו' יוכלו הציבור לצאת במה ששומעין מפי הש"ץ דשומע כעונה מ"מ
טוב יותר שיאמרו בעצמם בנחת דלפעמים אינו מכיין וכן נוהגין כהיום.

כשהר' יקותיאל יהודה הלברשטאם (הרבי מצאנז) בדק מנהג אמירת ארבעת פסוקים אלה,
הוא כתב:

ולפענ"ד אולי יש להעמיס גם בכונת המג"א דאין רצ"ל שיאמרו שניהם, אלא
שבתחלה היה המנהג שהיו עונים אחר הש"ץ רק פסוק הודו לה' וגו', ולאחר
שהונהג לשורר בפסוקים אלו והיה חשש שמא לא ישמעו הציבור מהש"ץ, אז
הנהיגו לומר הפסוקים שהש"ץ אומר ותו לא מידי ודו"ק.²³

והסיק:

ולזה המנהג הנכון בעיני הוא שיאמרו רק אותן פסוקים שאומר הש"ץ, דהיינו
כשיאמר הש"ץ הודו יענו אחריו הציבור הודו, וכן כשאומר יאמר נא ישראל וגו'
יענו אחריו יאמר נא ישראל וגו', שבזה יצאנו מידי כל ספק.²⁴

אם כן, לכל מי שנוהג ככה, שזה מנהג המג"א, מנהג המשנה ברורה, מנהג הגר"א בימים
שגומרים את ההלל, ועוד אחרים (בלי או אם להוסיף אחרי הפסוקים גם "הודו לה' כי טוב
וכו') המקרא (או מקריאה) את ההלל אינו באמת שליח ציבור, אלא עוזר למתפללים
להתפלל ביחד ולהדר את שירת ההלל. זה דומה למה שכתב המגן אברהם (או"ח נג כ') על
תפקיד הש"ץ בימינו:

ונ"ל דדוקא בזמניהם שהיה הש"ץ מוציא הרבים י"ח בתפלתו אז היה יחיד יכול
לעכב דאין נעשה שלוחו בע"כ משא"כ עתה שכלם בקיאים רק הש"ץ הוא לפיזטים.

²⁰ סידור אזור אליהו, הערות ע"י דוד כהן, הוצאת כרם אליהו ירושלים תשס"ה, עמ' שה. רא' גם מעשה רב קנ"ב.

²¹ שם, ועי' גם שעה"צ תפ"ח ס"ק ב'.

²² ועי' מחצה"ש שם.

²³ שו"ת דברי יציב חלק או"ח סי' קפב.

²⁴ שם.

מילין חביבין

ח

האפשרות שבכל זאת הציבור סומך על הש"צ עולה כשבודקים מנהג אמירת ארבעת הפסוקים הראשונים במזמור קי"ח: "הודו לה' כל"ח", "יאמר נא ישראל כל"ח", "יאמרו נא בית אהרון כל"ח", ו"יאמרו נא יראי ה' כל"ח". יש מנהגים שונים בקריאת ארבעת הפסוקים האלה.
בתיאורו של סדר ראש חודש, ר' עמרם גאון ציין שישנו שני מנהגים בקריאת פסוקים אלה:

ובצבור לאחר שמסיים ש"ץ העובר לפני התיבה סדר תפלה מברך ברוך אתה ה' אמ"ה אקב"ו לקרא את ההלל. וקורין הלל בדלוג. מתחילין הללויה הללו עבדי ה' הללו את שם ה' עד חלמיש למעיינו מים, ומדלגין. ה' זכרנו יברך עד ואנחנו נברך יה, ומדלגין. מה אשיב לה' עד סוף פרקא. ואומר הללויה הללו את ה' כל גוים שבחיהו כו' ומתחיל החזן ומקריא הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, ועונין אחריו. ועוד יאמר נא ישראל כל"ח, ועונין אחריו. יאמרו נא בית אהרון כל"ח, ועונין אחריו. יאמרו נא יראי ה' כל"ח, ועונין אחריו. שני מנהגות הם, יש שעונין אחריו מה שהוא אומר, ויש שעונין אחריו הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו בכל פסוק ופסוק עד ד' פסוקים. ומתחילין יחד כל הצבור מן המצר קראתי יה עד נגילה ונשמחה בו, וכופלין בו דברים מאודך עד נגילה. ומקריא ש"ץ אנא ה' הושיעה נא, ועונין אחריו מה שהוא אומר, ועוד אנא ה' הצליחה נא, ועונין אחריו מה שהוא אומר.¹⁶

על המנהג השני העירו התוספות (סוכה ל"ח ב):

ומה שנוהגין עכשיו ששליח צבור אומר שלשה יאמרו נא והצבור עונין על כל אחד ואחד הודו ולא מצינו מנהג זה בש"ס מ"מ נפקי מהנך קראי דשומע כעונה.¹⁷

זאת אומרת, במקומות שנוהגים לפי מנהג זה, המקרא צריך להיות מחוייב באותו הלל באותו התחייבות כמו העונה.

עד היום הזה, אנו מוצאים מנהגים דומים לאלו שהזכיר הרב עמרם גאון בין קהילות ישראל, ובסידור אבי חי של שנת תש"ס, המיועד לישראלים של כל העדות (נוסח ספרד אחיד) כתוב:

יש מקומות שבהם אומרים החזן והקהל יחד את ארבעת הפסוקים הבאים, ויש מקומות שבהם עונה הקהל "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" לאחר כל אחד ואחד מארבעת הפסוקים שאומר החזן.¹⁸

בסידור החדש (תשס"ה) אזור אליהו על פי דעת הגר"א אנו רואים שלכל אחד משני המנהגים שמתאר הרב עמרם גאון (עם קצת סטיות) יש את עיתו:

בימים שאין גומרים את ההלל, פסוק "יאמר נא" כו' "יאמרו נא" כו' הש"ץ לבדו אומר והציבור שומעין ועונין "הודו"¹⁹ ודוקא בימים שמדלגין, אבל בימים

¹⁶ סדר רב עמרם גאון, ערוך בידי דניאל גולדשמידט, מוסד הרב קוק, תשס"ה, סדר ראש חודש, מה. ואין בסדר רב עמרם גאון תיאור מפורט של אמירת הלל במקום אחר בסדרו כגון לחנוכה או למועדים.

¹⁷ ועי' גם ר"ן סוכה י"ט א' בדפי הרי"ף.

¹⁸ סידור אבי חי, ערך וביאר אביגדור שנאן, ספרי חמד, תש"ס. עמ' 202.

¹⁹ ופה מובאים בסוגריים את דברי המג"א סי' תכ"ב ס"ק ח' שנצטט בהמשך.

הרב יהונתן דוקר (04') מלמד פילוסופיה ואגדה
במכון הדתי בירושלים.

לצנזר את התורה? הבבלי והירושלמי על "נקרא ולא מתרגם"*

הרב יהונתן דוקר

מעשה ראובן נקרא ולא מתרגם, מעשה תמר נקרא ומיתרגם, מעשה עגל
הראשון נקרא ומיתרגם, והשני נקרא ולא מתרגם, ברכת כהנים, מעשה דוד
ואמנון לא נקראין ולא מתרגמין.¹

במשנה למעלה (המובאת בבבלי במגילה כה.) מובאות כמה מן המעשים שבתנ"ך שבהן
המשנה עורכת דיון בקשר להנהגות האנשים במקרים אלו, האם תרגמו אותם כאשר קראום
בציבור בבית הכנסת. מובן שבזמן המשנה רוב העם, שדיבר בעיקר ארמית, לא הבין לשון
הקודש. תפקיד של ה"מתורגמן" היה לתרגם ולהסביר לשומעים את פירושם של הדברים
הנקראים מתוך התורה. חז"ל דנו על אם סיפורים אלו היו מתאימים רק לתלמידי חכמים
מביני לשון הקודש, או אפילו לאזנם של כל העם, כפי שמפרש המאירי, "והכוונה בה
לבאר בה איזו פרשה אנו חוששין בה שלא לפרסמה ואיזו אין חוששין בה... [ש]בבית
הכנסת ... הוא הפרסום הגדול."²

יש כמה הבדלים בהבנת משנתנו בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי הן בקביעת
גדרי המשנה והן בפסק ההלכה. הבדלים אלו מסמלים גישות שונות אודות הדרך הנכונה
ללמד תורה לציבור הרחב.

לדוגמא, כתוב במשנתנו ש"מעשה ראובן נקרא ולא מתרגם." הבבלי על אתר פוסק
כך, ומביא מעשה לתמוך בפסקו:

* תודה לחברותא שלי, יוסף ביננשטוק, על עזרתו עם מאמר זה.

¹ משנה מגילה ד:י

² מאירי שם.

יש ראשונים שסוברים שע"פ הבבלי, פרשיות אלו לא אמורות להתרגם, אפילו ליחיד (רבינו יונה, ור' יהודה
בעל התוספות ביחס לברכת כהנים). אבל פשיטא שע"פ הירושלמי מותר ליחיד בכל ענין (ראה תוספתא
כפשוטה דף 1202).

³ לפסקי ההלכה שעלו ממשנה זו, ראה את הרמב"ם הלכות תפילה יב:יב

מילין חביבין

י

אם תשאלו למה, אם כן, צריך בכלל מקרא/מקריאה להנהיג את הציבור בשירה של ההלל, אם כל אחד אומר את ההלל בעצמו, אפשר לומר שקהילות ישראל נוהגות לזמר באמירת הלל, וכתב ר' הלברשטאם על זה:

... כתלמידי הבעש"ט שנהגו לשורר באמירת הלל, שמקורו כנראה ע"פ המדרש חזית [ב' מ'] השמיעני את קולך זה קריאת ההלל בנועם בשעה שישראל קוראין את ההלל קולן עולה למרום וכו' עיי"ש.²⁵

"תהי לו מאירה"

המפרשים מתרצים את המאירה שתהא לאדם שאשה או קטן מקרא את ההלל בשבילו,²⁶ אבל אינו מתכוונת לדון באותו נושא, כיוון שאם כולם בקיאים וכולם אומרים את ההלל בעצמם, אז ברור לכולם שגם אם אשה תנהיג את הציבור בשירת ההלל ביום שאינה מחויבת, אין לנו מצב של אשה מקריאה ומתפללים שעונים אחריה. הרי ראינו שאין אנו נוהגים לפי מנהג זה כבר הרבה דורות, והזכרתי ענין זה כדי לחדד את העניין לכל מי שיש לו פקפוק ממאירה.

סיכום

עיון במפרשים את הסוגיא במסכת סוכה ל"ח מוכיח שבימינו, כמו בימי רבא, ציבור המתפללים אינם סומכים על שליח הציבור כדי לצאת לידי חובה באמירת הלל, אלא כל אחד אומר את ההלל בעצמו. עיון נוסף במנהגים שהתפתחו בין חתימת הש"ס ורב עמרם גאון הוכיח שלמרות שלחלק מהקהילות יש מנהג לסמוך על הש"צ לארבעת הפסוקים הראשונים של מזמור קי"ח, נמצא שלפי ראשונים ואחרונים חשובים ומכריעים מוטב שלא לסמוך על הש"צ²⁷ ושכל אחד יאמר פסוקים אלה בעצמו, כפי המנהג הראשון שהזכיר רב עמרם גאון ושנהגו הרבה קהילות למשך כל הדורות. לכן, לכל מי שנהג לפי מנהג זה, התפקיד של מי שעומד לפני התיבה בשעת אמירת הלל הוא להנהיג את הציבור בשירה ובקצב אמירת המזמורים. ה"נפקא מינה" היא שגם מי שאינו מחויב באותו הלל יכול לשמש כמנהיג או "מקרא" את ההלל, ואין צורך לדון בחיוב של נשים בהלל מסוים כדי להחליט אם מותר לה להנהיג את הציבור בהלל ואין פילוג בדין. ואם תשאל/י למה, אם כן, יש צורך במקרא כזה של הלל, ראינו לעיל מדרש וגם אפשר לענות שזה בגלל שהלל חביב על היהודים:

תנו רבנן: ... ובהלל ובמגילה - אפילו עשרה קורין ועשרה מתרגמין. מאי טעמא? כיון דחביבה - יהבי דעתייהו ושמעיה.²⁸

²⁵ שם, ורא' שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ב' ז'.

²⁶ כגון רש"י סוכה ל"ח א', תוספות שם, רוטב"א שם, מאירי שם, ועוד.

²⁷ ההשגות על גישה זו הן בעניין אמירת הודו לה' אחר כל פסוק בנוסף, אבל לא מצאתי מתנגדים לשיטה של אמירת כל פסוק ע"י המתפלל. ולאילו שנוהגים לפי הגר"א, כבר ציינתי שעונים "הודו" לכל פסוק רק בימים שאמירת הלל היא מנהג ולכן לפי הסברא של פרידמן, גם אשה מוציאה את הציבור.

²⁸ מגילה כ"א ב'. הברייתא הזאת מלמדת שאפילו קבוצה של אנשים מוצאים לידי חובה את מי ששומע ושאין אומרים שתרי קלא לא משתמע, וכונתי בציטוט ברייתא זו כאן היא כדי ללמד על חיבוב אמירת הלל.

יג

יהונתן דוקר

והראשונים מסבירים שיש חשש שיבינו את פירוש המילה בדרך לא נכונה.⁷ הירושלמי מביא טעם אחר, ש"לברכה ניתנה, לא ניתנה לקריאה"- שמשום שלא שייך בה דיני קריאת התורה, גם אין ענין לתרגמו.

בהמשך הדיון בבבלי, הגמרא מביאה כלל ש"כל המקראות הכתובות לגנאי קורין אותן לשבח"⁸. מובנו של הכלל הוא שכשיש בתנ"ך ביטוי חסר צניעות, מחויבים אנו להחליף את הביטוי ולקרוא במקומו ביטוי שיותר צנוע, ככתוב בגמרא:

ישגלנה (דברים כ"ח) - ישכבנה, בעפולים (דברים כ"ח) - בטחורים, חריונים (מלכים ב' ו') - דביונים, לאכל את חוריהם ולשתות את מימי שיניהם (מלכים ב' י"ח) - לאכול את צואתם ולשתות את מימי רגליהם, למחראות (מלכים ב' י') - למוצאות.

ואין הלכה כזאת בירושלמי.

יוצא מהבדלים אלו שיש שתי גישות נוגדות בבבלי ובירושלמי. האם יש לחשוף את כל סיפורי התנ"ך למרות שיש בהם אפשרות שיבנו ההמון עם את הדברים בדרך "לא נכונה?" שיטת הבבלי היא לכסות סיפורים כמו מעשה ראובן, או דברים שהקהל לא יפרש אותם היטב, כמו ברכת כהנים. והבבלי בכלל לא שואל "למה לא מתרגמן אלו?" - כלומר "מאיפה יש רשות להחכים לכסות דברי התורה מהקהל", אלא "למה לא מכוסים עוד פסוקים, לא ברורים, כמו "מעשה בראשית", "מעשה לוט ושתי בנותיו", וכו?" זאת ועוד. לפעמים סיפורים התנ"ך הם כל כך בעייתיים שלא די בכך שלא תרגם אותם, אלא צריך לשנות את הלשון המקורי של התנ"ך ולשנות אותו "לשבת".

בניגוד לזה, הירושלמי סובר שעדיף שכל אחד יבין, כמה שיותר, את קריאת התורה. לכן, הוא פוסק שמתרגמן אפילו את מעשה ראובן, ואין הוה אמינא שלא לתרגם משהו שהמשנה לא אסרה בפירוש. ואפילו הדברים שלא מתרגמן, הסיבה לאי-תרגום אינה חשש שהקהל יבוא לטעות, אלא טעמים שונים לגמרי, כמו שדיני קריאת התורה לא שייכים בפסוקים אלו (כמו בברכת כהנים) או שזאת בושה גדול מדי למישהו בפרט (לדוגמה - אהרון במעשה עגל השני).⁹

יוצאות, איפה, שתי שיטות שונות על מה לעשות כשמלמדים תורה לציבור הרחב כשהתוכן קדוש אלא גם יש אפשרות שיהבינו אותה בצורה לא נכונה. הבבלי מתחמק מלימודם בציבור מחשש זו. לעומת זאת, הירושלמי לא דואג לזה. אולי, ע"פ דרש, יכול להתייחס את שני גישות אלו להארצות שבתוכם הגישות הגשימו, שיטת הירושלמי בארץ ישראל ושיטת הבבלי בחו"ל, ע"פ מה שכתב הראי"ה קוק:

⁷ רמב"ם בפירושו על המשנה כותב: "לפי שנאמר בה 'ישא ה' ויחשבו ההמון שזה סותר מה שנ' 'אשר לא ישא פנים.'" וכדומה ברש"י, בר"ן, ובמאירי.

⁸ כלל זו גם מביאה בתוספתא מגילה ג:לט-מא.

⁹ נראה שמעשה דוד ואמנון [שע"פ הבבלי היא רק הפסוק (שמואל ב, יג:א) שנזכר שאמנון הבן של דוד], שהמשנה פוסקת "נקראין ולא מתרגמן" והירושלמי לא דיין בה, גם לא מתרגמן ע"פ הטעם שהוא "גנאי של יחיד". ודין המשנה ש"אין מפטירין ב'הודע את ירושלים את תועבותיה", לא שייך לענייננו, כי שם הטעם לאסור היא שמי שמפטיר יכול לבחור איזה פרשה שהוא רוצה, ולא נכון לבחור מכל ספרי הנביאים פרשה שכזו, וכן עולה מהמעשה שמביאים גם הבבלי וגם הירושלמי שם (ובענין פסק בהלכה ובמנהג ראה נפש הרב דף 219).

מילין חביבין

יב

מעשה ברבי חנינא בן גמליאל שהלך לכבול, והיה קורא חזן הכנסת "ויהי בשכן ישראל", ואמר לו למתורגמן: (הפסק) אל תתרגם אלא אחרון, ושיבחוהו חכמים.

למרות זאת, לירושלמי יש גישה שונה:

כתיב: "אשר חכמים יגידו לא כחדו מאבותם." מה שכן נטלו על כך? "להם לבדם נתנה הארץ ולא עבר זר בתוכם." (בראשית לה:כב)

הירושלמי מביא פסוק כראיה לעמדה נוגדת לדברי משנתנו ביחס למעשה ראובן, ומראה שאכן, החכמים דברו על מעשים "קשים" ברבים. למה נהגו כך? מפני שיש בו אלמנט חיובי לראובן, כנראה בדברי רש"י על התורה:

מתוך שבלבל משכבו מעלה עליו הכתוב כאלו שכבה. ולמה בלבל וחלל יצועיו, שכשמתה רחל נטל יעקב מטתו שהיתה נתונה תדיר באהל רחל ולא בשאר אהלים ונתנה באהל בלהה, בא ראובן ותבע עלבון אמו, אמר אם אחות אמי היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי, לכן בלבל, ויש בזה כיבוד א.מ.⁴

ועל כן שבזכות המאורע שבטו עמד בראש ירושת ארץ ישראל בעבר הירדן (כפי שפירש קרבן העדה). לפיכך הפסק של הירושלמי היא שקורין ומתרגמין את מעשה ראובן.⁵ הבבלי (שם) מביא עוד כמה מעשים מהתנ"ך, בהם יש "הוה אמינא" שגם נקראים ולא מתורגמים, (אותם שגם נמצאו בתוספתא מגילה ג:לא-לד). הרשימה כוללת מעשה בראשית, מעשה לוט ושתי בנותיו, אוהרות ועונשין, מעשה אמנון ותמר, מעשה אבשלום, מעשה פילגש בגבעה, ו"הודע את ירושלים את תועבותיה." ואע"פ שבסוף הגמ' פוסק ש"פשיטא" שמתרגמים אפילו את המעשים הללו, הגישה פה שונה מן הגישה שבירושלמי, שלפיה אין אפילו "הוה אמינא" שלא לתרגם דברים שהמשנה בעצמה לא אסרה בפירוש. זאת ועוד. כתוב במשנתנו: "מעשה עגל הראשון נקרא ומתרגם, והשני נקרא ולא מתרגם."

הבבלי לא רק קיבל איסור תרגמו של מעשה עגל השני בלי שום פקפוק "ולא יתרגם, פן יטעו עמי הארץ ויאמרו ממש היה בו שיצא מאליו, אבל המקרא אין מבינין" (רש"י ד"ה ומעשה עגל הראשון). הבבלי גם שואל למה לא אסרה המשנה את "מעשה עגל הראשון?" לעומת זאת, בירושלמי אין שום ה"א לאסור את הראשון. הירושלמי רק נתן טעם לאיסור תרגום ה"שני", ש"לא דומה גנאי יחיד בציבור לגנאי ציבור בציבור"- שלא לבייש את אהרון.

המשנה ממשיכה: "ברכת כהנים, מעשה דוד ואמנון - נקראין ולא מתרגמין." שני התלמודים נותנים טעמים שונים לפסק זה. הבבלי פירש: "משום דכתיב 'ישא, '"

⁴ תוספתא כפשוטה (דף 7-1126) גם פירש שהירושלמי מכיוון לראיון זו.

⁵ פני משה סובר שהירושלמי רק מביא פסוק זה רק אודות יהודה לפי שהוא חזר בתשובה במעשה תמר, ולא במעשה ראובן, וזה תואם לפסק המשנה ש"מעשה תמר נקרא ומתרגם". ונלע"ד שיש מקום לשאול על פירוש זו למה הירושלמי מצטט פסוק שמדבר בלשון רבים, ויותר טוב לאמר שהירושלמי מדבר גם על יהודה וגם על ראובן, כדמפרש הקרבן העדה.

⁶ כתוב בתוספתא כפשוטה (דף 1216): "במאירי למשנתנו: 'יש גורסין נקרא ומתרגם [במעשה ראובן]'. וכוונתו, כנראה, לפי יהונתן על הרי"ף, ולא מצאתי חבר לגירסה זו."

ד"ר יעל לויין היא בעלת תואר ד"ר לפילוסופיה מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, ופרסמה מחקרים ועיונים הנסבים בעיקר על היבטים שונים של האישה ביהדות.

מסה על מעמד האישה ביהדות לרב יצחק חיים קסטיליוני

ההדירה ותרגמה: ד"ר יעל לויין

הרב יצחק חיים קסטיליוני (1840-1911), יליד טריאסטה, הוציא לאור בשנת 1890 את אסופת שיריה וכתביה של המשוררת היהודייה הלמדנית הנודעת מאיטליה רחל מורפורגו (1871-1790). ילידת טריאסטה אף היא, במלאות מאה שנה להולדתה.¹ הרב קסטיליוני היה תלמידו של שד"ל (1800-1865), שהיה בן דודו של רחל מורפורגו. הרב קסטיליוני כיהן משנת 1903 ועד לפטירתו כרבה של רומא. הוא היה צעיר ממורפורגו בחמישים שנה, והכירה לאחר ששמה כבר יצא לפנייה לתהילה כמשוררת. הרב קסטיליוני היה אף הוא משורר וכן פרסם חיבורים שונים, ומכללם אפשר להזכיר כי מקצתם היו לזכר אישים; "דבר שמואל" לזכר הרב שמואל לולי (1788-1843) ראה אור בשנת 1895; ובשנת 1900 פרסם את "אגרות לשד"ל" במלאות מאה שנה להולדתו.² לקובץ "עוגב רחל" הקדים הרב קסטיליוני מבואות אחדים. החלק הפותח הוא מסה על מעמד האישה ביהדות,³ שבה ביקש להפריך ולהדוף טיעונים שבוטאו ושהושמעו באותה תקופה בחוגים נוצריים כי מעמדה של האישה ביהדות נחות וכי הנצרות בלבד היטיבה את מצבה. בחלק זה הסתייע בשורת מקורות בעיקר מן המקרא ומן הספרות התנאית והאמוראית, מקורות המצביעים לדידו על כך שמעמדה של האישה היהודייה בימי קדם היה רם. לאחר מכן מופיעה ביוגרפיה על רחל מורפורגו.⁴ המסה על מעמד האישה וכן קורות חייה של רחל מורפורגו מופיעים בהמשך גם

¹ רחל מורפורגו, עוגב רחל, מהדורת יצחק חיים קסטיליוני, קראקא תר"ן. בשנים האחרונות ניכרת התעניינות בדמותה של רחל מורפורגו. ראו בין היתר יפה ברלוביץ, "רחל מורפורגו: התשוקה אל המוות, התשוקה אל השיר: לטיבה של המשוררת העברית הראשונה בעת החדשה", סדן ב' (תשנ"ז), עמ' 40-11; טובה כהן, "בתוך התרבות ומחוצה לה: על ניכוס 'שפת האב' כדרך לעיצוב אינטלקטואלי של האני הנשי", סדן ב' (תשנ"ז), עמ' 69-110; Yael Levine Katz, "שפת האב" כדרך לעיצוב אינטלקטואלי של האני הנשי, *Judaism*, 49, 1 (Winter 2000), pp. 13-29. לאיטלקית: סיפורה של פלורה רנזגר פרידנברג, "קולך 67 (ניסן תשס"ג), עמ' 4-2; יעל לויין, "כה כתבה הצעירה מן הצאן: על תפילת 'מי שברך' לרחל מורפורגו, הצופה, יום שישי, כ"ו באדר תשס"ד, 19 למארס 2004, סופרים וספרים, עמ' 11, 14.

² ראו Yael Levine Katz, "Rachel Morpurgo," *ibid.*, p. 21.

³ רחל מורפורגו, עוגב רחל, מהדורת יצחק חיים קסטיליוני, קראקא תר"ן, עמ' 4-1.

⁴ שם, עמ' 9-5. הכותרת הבאה מקדימה הן את המסה על מעמד האישה והן את קורות חייה של רחל מורפורגו, המבואות בהמשך ישיר לה: "הקדמת המוציא לאור עם ספור תולדות המשוררת מרת רחל מורפורגו נ"ע!"

מילין חביבין

יד

הדמיון של ארץ-ישראל הוא צלול וברור, נקי וטהור ומסוגל להופעת האמת האלהית, להלבשת החפץ המרומם והנשגב של מגמה האידיאלית אשר בעליונות הקדש, מוכן להסברת נבואה ואורותיה, להבהקת רוח-הקדש וזהריו. והדמיון אשר בארץ העמים עכור הוא, מעורב במחשכים, בצללי טומאה וזיהום, לא יוכל להתנשא למרומי קודש ולא יוכל להיות בסיס לשפעת האורה האלהית המתעלה מכל שפלות העולמים ומצריהם. מתוך שהשכל והדמיון אחוזים זה בזה ופעלים ונפלעים זה על זה וזה מזה, לכן לא יוכל גם השכל שבחול"ל להיות מאיר באורו שבארץ-ישראל. "אורה דארץ-ישראל מחכים." (בבא בתרא קנא:)¹⁰

בא"י, מקום שיש קשר חזק אם "הסברת נבואה ואורותיה" ו"הבהקת רוח-הקדש וזהריו", אין חשש כל כך שהבנת ספרי הקודש תהיה מסולף, אפילו מהציבור, כי "אורה דארץ-ישראל מחכים" ו"אפילו שיחתן של בני ארץ ישראל תורה." (ויקרא רבה לד:ז) אלא שבחול"ל, מקום ש"לא יוכל להיות בסיס לשפעת האורה האלהית", יש יותר סיכוי ח"ו שזה יקרה, הבבלי היה צריך לחשוש לטעויות, ובעצם לצנזר את התורה. יהי רצון שנזכה כולנו לראות את "השפעת האורה האלהית המתעלה מכל שפלות העולמים ומצריהם."

¹⁰ אורות מאופל ארץ ישראל פרק ה.

ז

יעל לויך

כנהוג אצל כל העמים אשר סביבותיהם, מ"מ על הרוב לא לקחו להם כי אם אשה אחת, וזה הוא מה שצותה התורה באמרה "ודבק באשתו" באשתו נאמר ולא ב נ ש י ו; ומפשט ספור התורה נראה שלמך היה הראשון אשר לקח לו שתי נשים, ואף אם לא אמר לנו המספר בפירושו כי לא טוב עשה, מ"מ רמז לנו הרעות שיצאו לו מזה, בחשבו כי המשל יפעול על לב הקורא יותר ויותר מעצות חכמה ודעת, ומוכיחנו כי מרבה נשים מרבה דאגה, וחיי צער יחיה, ולא זה הדרך שיבור לו האדם הרוצה שהשלום ישכון במעונו; וכן אמר קהלת "וראה חיים עם האשה אשר בחרת" ולא עם ה נ ש י ם, כי מי שיש לו נשים הרבה חיי אונם חיים. אבל אם האשה הראשונה עקרה ולא ילדה, אז הוסיף האיש לקחת לו אשה אחרת, כי חרפה היא לו ללכת ערירי, כמו שנראה מאברהם אבינו, מאלקנה, ומרבים כמוהם: נח ובניו לא לקחו להם כי אם אשה אחת וכן לוט ויצחק אבינו וגם יעקב חשב לישא את רחל לבדה, אך כשרמהו לבן ונתן לו את לאה נאנס לישא שתי נשים, ואחר כך גם את שתי שפחותיהן אשר נשיו נתנו בחיקו; רק השרים והמלכים הלכו בדרכי העמים נגד מצות התורה (לא ירבה לו נשים) ולקחו להם נשים הרבה כנראה מדוד ומשלמה אבל אין שום ראיה להניח שגם לכל המלכים אשר מלכו אחריהם על ישראל ועל יהודה היו נשים רבות, כי אמנם יש ראיות רבות לדון להפך; כן לא מצאנו בשום אחד מן הכהנים הגדולים או מן הנביאים או מחכמי המשנה והתלמוד שהיתה לו יותר מאשה אחת. מכל זה נראה בבירור כי המנהג לקחת אשה אחת בלבד לא בא לנו בימים האחרונים מן הנוצרים, כי כבר הוגד לנו בתורה בפסוק הנ"ל ופשוט היה אצל אבותינו גם בימים היותר קדמונים (*¹⁰) ואבותינו הקדושים היו לנו כבר למופת על חובת כל איש לכבד את אשתו ולשמוע בקולה, כשם שעשה אברהם אבינו ששמע בקול אשתו כשנתנה בחיקו את שפחתה, ושלחה אחר כך מעמו עם בנו האהוב לו למלאות משאלות לב שרה, וה' אמר אליו כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה. כשחשב יעקב אבינו לגנוב את לב חותנו אשר עקבו עשרת מונים ולשוב אל ארצו בלי הגיד לו מאומה, לא צוה בחזקה לנשיו לשמוע בקולו וללכת עמו, אף כי אמר לו האלהים צא מן הארץ הזאת ושוב אל ארץ מולדתך, אבל נתיעץ עמהן טרם עשותו אשר זמם. ושאל מהן אם ישרה מחשבתו בעיניהן, וכשהסכימו עמו, לקח אותן ואת בניו ואת כל רכושו והלך לו; ואעפ"י שלא אהב יעקב את לאה כרחל, קברה במערת המכפלה אצל אבותיו והשביע את יוסף לקברו אצלה באמרו "שמה קברתי את לאה"; גם יהודה בשמעו התנצלות תמר, הודה על עותתו ואמר "צדקה ממני".

הקב"ה צוה לבנים כבד את אביך ואת אמך וצוה ג"כ איש אמו ואביו תיראו, ומזה יוצא שאב ואם במעלה אחת הם, ושהאיש חייב לכבד את אשתו, שאם לא כן, איך יוכלו הבנים לכבד את אמם או לירא מפניה, אם יראו שאביהם מחרפה ומגדפה ומחשבה ללא כלום? האם לא קבע האל במצות אלו את מצב האשה נגד אישה ובקרב משפחתה? וזה הוא לפע"ד ג"כ הטעם שבעשרת הדברות בענין שמירת השבת לא אמר אתה ואשתך, כי לא זכר הכתוב כי אם הבנים והעבדים התלויים בדעת האיש ולא האשה אשר היא תלויה בדעת עצמה, ונכללה עם האיש בתיבת "א ת ה" אשר הוראתה "א י ש או א ש ה". ועל דבר הנהגת האיש עם אשתו בתוך ביתו בא וראה מה שצותה תורה על אשת יפת תואר הנמצאת בשביה ועל שתי נשים אחת אהובה ואחת שנואה. ואם על אמת איש אמר הכתוב שארה כסותה ועונתה לא יגרע, על אשתו לא כל שכן? ומספור הולדת שמשון נראה בבירור אם חשב מנוח את אשתו כשפחה או ככלי בית.

¹⁰ בתחתית העמוד מופיעה במקור ההערה המכוכבת הבאה: וגם החכם גרעטץ בדברו על הענין הזה בספרו היקר ספר תולדות בני ישראל הוא אומר: "כל המטיל עם בני ישראל על דבר מצב הנשים, תוך קדרה אחת עם שאר עמי קדם, אינו אלא טועה".

מילין חביבין

טז

באיטלקית.⁵ לאחר מכן מובא "מאמר על דתי השיר הנהוגות אצל משוררי שפת עבר האחרונים אשר באיטליה."⁶

מהדורה שנייה של "עוגב רחל" נדפסה בתל אביב בשנת 1943. עורך מהדורה זו, ישראל זמורה, סידר את שיריה ואת כתביה של מורפורגו בסדר שונה, ומבין חומר המבוא הותיר את קורות חייה של מורפורגו בלבד.⁷ המהדורה הראשונה של "עוגב רחל" היא יקרת המציאות, ומצויה בעיקר בספריות אוניברסיטאיות.

נודעת חשיבות להכרת מסתו זו של הרב קסטיליוני על מעמד האישה ביהדות, וקיים ערך להתוודע לטיעונים שהעלה ולמקורות שבהם עשה שימוש. לאור נדירותה היחסית של מהדורתו הראשונה של "עוגב רחל", מובא להלן נוסח מסתו של הרב קסטיליוני כלשונו, ובהמשך מופיע תרגום שלם לאנגלית.⁸ לתרגום זה נלווים מראי מקומות והערות מפנות.⁹

בין המשפטים הרבים, משפטי עול, אשר בבלי דעת וצדקה גזרו אויבינו ומנאצינו על דתי בני ישראל ומנהגיהם, מצאה מקום גם ההסכמה שהאשה היתה מאוסה ובזויה בעיניהם כשפחה, לא נחשבה להם כי אם לכלי בית אשר ישתמשו בו בעת צרכם, להשליכו אחרי גום כאשר לא יצטרכו אליו עוד; ושהדת הנוצרית היא לבדה הטיבה את מצב האשה והרימה אל גבה מעלת האיש ופרקה עלו מעל צוארה. אמנם אין בכל זה שום צד אמת, כי אף אם נניח שבימים הקדמונים לא היתה האשה חשובה בבני עמנו כאיש, מה שאינו עוד היום גם אצל הגוים אשר הגביהו לעלות במעלות השלמות, ומה שלא יהיה לעולם, כי יש הבדל בין תכונות האיש ובין תכונות האשה וכן בין תכלית בריאתם, מכל מקום לא מצאנו שום מעשה תולדי, או דין או חוק, בספרי קדמונינו, אם במקרא אם בספרי קבלתנו, שיצדיקו לגזור אומר כזה אבל בהפך יוצא לנו מהם, כי לא בלבד לא ניתן שום מכשול לפני האשה המעכבה לשבת בכל זמן בראש משפחתה בין קירות ביתה, כי גם היה בידה לשבת ראשונה בעסקי המדינה ולהגיע גם כן אל הנבואה אשר היא המעלה היותר עליונה שלא זכו אליה כי אם יחידי סגולה אשר ה' קורא, היותר מפוארים בחכמה ובדעת ובכל מדות טובות. ואם יעלה על לבי להביא ראיות בלתי מסופקות ובלתי מוכחשות על אמתת דברי אלה מספור תולדות בני עמנו ומספרי נביאינו וחכמינו, לא ימצא לי לכתוב על הענין הזה ספר גדול ורחב ידים, אבל אין זאת מגמתי. מ"מ יען כי במבוא הספר הזה אספר תהלות וקורות אשת חיל יראת ה' וחכמת לב, הגונה לשבת בין הסופרים והמשוררים היותר משובחים שבדורנו, גמרתי בלבי להביא גם כן איזה רמז ומשל, המספיקים לפי עניות דעתי להראות שקר ההסכמה אשר עליה דברתי למעלה.

ותחלת דברי אומר שהתורה למדתנו מיד בראשית ספוריה כי האיש והאשה שוים במעלתם בשימה בפי אדם הראשון את ההודאה "זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת", ואחר כן כתיב "ודבק באשתו והיו לבשר אחד"; היש שויון גדול מזה? ובאמת אעפ"י שלא אסרה תורה לבני ישראל לקחת להם נשים הרבה

⁵ שם, עמ' 11-27.

⁶ שם, עמ' 29-45. מאמר זה מופיע בעברית בלבד.

⁷ עוגב רחל: שירים ואגרות, בעריכת י' זמורה, תל-אביב תש"ג, עמ' XII-VII.

⁸ קטעים נבחרים ראו אור במאמר Yael Levine Katz, "Rachel Morpurgo," *Judaism*, 49, 1 (Winter 2000), pp. 21-23, 28-29.

* מסה זאת היא ציטוט מילה במילה. לכן, ישנם מקומות שבהן הפורמט לא השתנה כדי ללכת לפי סטנדרדי מילין חביבין.

⁹ אזכור מראי המקומות בתרגום האנגלי הוא בהתאם למקובל בהדרת טכסטים, דהיינו מראי מקומות קצרים, כגון כתובים מקראיים או הפניות לתלמוד הבבלי, מובאים במסוגר בגוף הטקסט, ואילו מראי מקומות המזיקים יתר פירוט באים בהערות השוליים.

יט

יעל לויך

שמתה אשתו ראשונה כאלו חרב בית המקדש בימיו; ומי שמתה אשתו בימיו עולם חשך בעדו. ובזכרנו בתפלותינו חסדי אבות שיגיגנו בעדנו הלא נזכור עוד היום תמיד ביחד גם חסדי אמותינו הנתונות על מדרגה עצמה עמהם? ועוד שלש ראיות אביא מספרי רבותינו על הענין הזה המכריעות את כלן ואלו הן: לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה (בבא מציעא נ"ט); וזאת שנית: לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו (בבא מציעא נ"ט ע"א); ועוד בה שלישיה: כל יהודי שאין לו אשה שרוי בלא שמחה בלא ברכה בלא טובה בלא תורה בלא חומה בלא שלום (יבמות סב); התוכלנה כל הטובות הגדולות האלה לבא לו לאדם משפחה או מכלי בית? ועל זה נאמר ג"כ (ב"ר פי"ז) כל שאין לו אשה אינו אדם שלם שנאמר ויברך אותם *¹¹ ויקרא את שמם אדם, שניהם כאחד קרואים אדם. ועתה אשים קנצי למלין על הענין הזה, כי באמת מה שזכרתי הוא כדאי להעמיד הדבר על בוריו ולהשיב אל לב הקורא אמתת דברי ושקר הנחת אויבינו ומנאצינו, בעוד שגם אם אוסיף אל דברי כהנה וכהנה לא יחדלו מלבזות אותנו ומליחס לאמונתנו ולמנהגינו דברים קשים ומזויפים מאלה, עד בוא יבא יום ה' אשר בו כדברי הנביא: "ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים", ואז יבואו כלם ויגידו צדקת דתנו, יבושו ויסוגו אחור מחרפתם אשר חרפנו, ויודו כי המוסר הישראלי רב למעלה ראש מכל אשר השגנו בימים האלה עם כל מצעדי שלמות חברה האנושית והאהבה והאחוה בין איש לרעהו.

Among the many allegations against the Jewish religion and customs ignorantly and erroneously upheld by our adversaries was the notion that the woman was considered to be disdainful and despised as a servant and counted merely as chattel to be used when necessary and disposed of when no longer needed; that Christianity alone bettered the situation of women, raising them to the position of men, freeing them from his control. However, in reality, there is no truth whatsoever to this charge, because even if we were to assume that in ancient times the Jewish woman was not as important as the man – a situation that is not to be found at present amongst the gentiles, who seek to perfect themselves, nor one that will ever exist, since there are inherent differences between the characteristics of man and woman as well as distinct purposes to their existence – nevertheless, there are no historical events, rules or laws in the Bible or Oral law which can justify such a claim. On the contrary, not only have any obstacles prevented her from presiding over her family within the confines of her home, but she could also lead state matters and attain prophecy, which is the highest level merited by a select few, perfected in wisdom, knowledge and all virtues.

Should I wish to advance indisputable and undeniable proofs upholding the veracity of my argument from the history of our nation, the prophets and the talmudic literature, it would, beyond doubt, contain a thick tome, but this is not my intention. However, since in the introduction to this book I extol the virtues and recount the deeds of a woman of valor, God-fearing and possessing

¹¹ בתחית העמוד מופיעה במקור ההערה המכוכבת הבאה: ועיין ע"ז מה שכתוב בספר הזהר ויצא דף קס"ה ע"א ויברך אותם דלית ברכתא שריא אלא באתר דאשתכחו דכר ונוקבא וכו' ע"ש.

מילין חביבין

יח

כן לא היו בנות ישראל אנוסות לשבת תמיד בירכתי ביתן כשבויות חרב, כי גם אם לא נאווה תהלה לנשים היוצאות תמיד מביתן להתהלך בין האנשים ברחובות קריה עם כל זה היו חפשויות תמיד לצאת ולבא, והיה גם להן חלק בכל מקרי עירן ועמן כמו שנראה ממרים הנקראת נביאה שענתה שירה על הים עם כל הנשים אחרי משה ואחרי כל העם. דבורה הסיתה את ברק למרוד ביבין ולפרוק את עלו מעל צוארי בני ישראל וירדה עמו למלחמה, ואחר התשועה שרה השירה המפוארה אשר היא עוד היום דבר נפלא לכל קוראיה.

הנשים יוצאות ונותנות תהלה לשאול מלך ישראל ולדוד שר צבאו, ומיכל המלכה לא מנעה עצמה לדבר קשות בדוד אף כי הוא היה מלך ישראל, על אשר עשה דבר שלא ישר בעיניה בהעלותו את ארון ברית ה' מבית עבד אדום עיר דוד; התעשינה כאלה שפחות בזויות? האשה החכמה התקועית דברה על לב דוד והשלימתו עם אבשלום, ואשה בחכמתה דברה אל כל העם באבל וכרתו את ראש שבע בן בכרי והשליכוהו ליואב ובכן היה שלום בארץ.

והראיות האלה, ובכללן תפלת חנה, תוכחה אם הנשים בבני ישראל היו נבערות מדעת כהנחת מוציאי דבה רעה עלינו; ואם חנה אשת אלקנה שלא נודע כאחד מחשובי העם היתה כ"כ בקיאה בלשון השיר, מה יש להניח על נשי נביאים מלכים ונדיבי עם! שלמה המלך כשדבר בספר משלי על מעלות אשת חיל ומדותיה הטובות, לא דבר על אשת מלך או על אשת נדיב כי אם על אשת איש אוכל לחמו בזעת אפו, מה שמורה על פקודת האשה בעת ההיא בקרב משפחתה, פקודה יקרה ונכבדת עד מאד, ומדבריו יש גם כן להניח שרבו בימיו נשי חיל כזאת עטרת בעלן ונזר משפחתן. ואחדל מדבר על אומץ לב עתליהו המלכה, ועל תגבורת איזבל בעסקי המלכות, ועל גודל יהודית ואסתר אשר הצילו את בני עמן מיד צריהם, ועל נשים רבות המפוארות כאלה, כי אין דעתי להאריך.

ובמה שנוגע אל ספרי קבלתנו ומוסרי חכמינו אשים גם כן גבול אל דברי ואביא רק מופתים אחדים המספיקים לפי ראות עיני לגלות דעתם בבירור על הענין הזה אם במצב האשה בביתה אם בחברה האנושית.

אין בעיני נביאינו וחכמינו וכמו כן בעינינו בכל תולדותינו דבר חשוב ועקרי כיציאת מצרים, שעל ידה היו בני ישראל לגוי, וחייבים אנו לזכור הגאולה הזאת כל ימי חיינו כי האותות והמופתים שנעשו לאבותינו בעת ההיא, היו כל כך נפלאים ונוראים, שאמרו ראתה שפחה באור השכינה בים ובמתן תורה מה שלא ראה יחזקאל (ספר החסידים סימן רל"ג—ל"ד), וגם יום השבת אשר הוא אות בינינו ובין אלהינו וכן כל שאר מועדינו זכר ליציאת מצרים הם, ועם כל זה אמרו רבותינו (מדרש שמות פרק א') הדורות נגאלו בשביל נשים צדקניות. אחר הגאולה נתגלה הקב"ה לאבותינו על הר סיני ואמרו רבותינו על זה (פרקי דרבי אליעזר סימן מ"א) אמר לו הקב"ה למשה לך אמור לבנות ישראל אם רוצות לקבל את התורה, שדרכם של אנשים הולכים אחר דעתן של נשים. כתוב בתלמוד בבלי (ברכות י"ז ע"א) גדולה הבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים יותר מן האנשים שנאמר נשים שאננות קמנה שמענה קולי בנות בוטחות האזנה אמרתי (ישעיה ל"ב ט'); וכתוב גם כן (חולין דף פ"ד ע"ב) לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו, וילבש ויתכסה ממה שיש לו, ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו; היתכן לומר שיכבד אשתו יותר ממה שיש לו אם היתה נחשבת כשפחה או ככלי בית? ולא עוד אלא שפעמים רבות חשבו באיזה אופן גם מדות שכליות באשה יותר מעולות מבאיש. וכן מצינו בב"ר (פי"ה) ויבן ה' את הצלע, נתן בה בינה יותר מן האיש; עוד כתוב (יבמות ס"ב): האוהב את אשתו כגופו והמכבדה יותר מגופו עליו הכתוב אומר וידעת כי שלום אהלך; מצינו בסנהדרין (כ"ב ע"א) אין אדם מוצא קורח רוח אלא באשתו ראשונה; כל המגרש את אשתו אפילו מזבח מוריד עליו דמעות; כל אדם

כח

יעל לויך

for the assumption that all of the subsequent kings of Israel and Judea were polygamous. Quite the opposite, much evidence may be advanced to the contrary. Similarly, no support can be adduced pointing to the fact that any of the High Priests, prophets, or sages from the mishnaic or talmudic periods were polygamous. From all the above, it clearly appears that the custom of marrying one woman alone was not adopted at a later time from the Christians, but was already related to us in the Torah in the above-mentioned verse, and that monogamy was a commonly accepted practice amongst our forefathers, even in ancient times. *)¹⁹ Our saintly fathers have already set us an example concerning the duty incumbent upon every man to respect his wife and listen to her, as did Abraham when Sarah placed her servant in his bosom, and when she later sent her away with his beloved son. It was regarding this matter that God said to him: "Whatever Sarah tells you, do as she says." (Genesis 21, 12) When Jacob our forefather conceived of misleading his father-in-law who had deceived him tenfold and return to his own land clandestinely, he did not coerce his wives to heed to him and leave, even though God had commanded him: "Now, arise and leave this land and return to your native land," (Genesis 31, 13) but rather sought their approval. It was when they expressed their consent that he took them, the children and all his possessions and departed. Despite the fact that Jacob did not love Leah to the extent he loved Rachel, he buried her in the Cave of Machpelah alongside his ancestors and made Joseph promise to bury him nearby her, saying: "And there I buried Leah." (Genesis 49, 31) Judah, too, upon hearing Tamar's accusation, admitted his wrongdoing, confessing: "She is more in the right than I." (Genesis 38, 26)

The Holy One, Blessed be He, commanded children to honor their father and mother (Exodus 20, 12), and also prescribed: "You shall each revere his mother and his father." (Leviticus 19, 3) This confirms that both parents are on an equal standing, and that a man must honor his wife. For if this weren't the case, how could sons honor their mothers or fear them, having witnessed insult, mistreatment, and disrespect on the part of the husband? Didn't God determine in these precepts the status of a woman in relation to her husband and amongst her family? This, in my humble opinion, is also the reason that the commandment in the Decalogue concerning the observance of the Sabbath did not specify the woman, but rather stated: "But the seventh day is a Sabbath of the Lord your God: you shall not do any work – you, your son or daughter, your male or female slave..." (Exodus 20, 10) mentioning the sons and servants who are subordinate to the man, but not the woman who is unsubject to her husband. The woman was also included in the injunction: "You." As far

¹⁹ The following note appears in the original at the end of the page: And Graetz, when referring to this issue in his book *Geschichte der Israeliten*, writes: "Whoever equates the position of the Jewish woman with that of the nations in antiquity is in error." I have not been able to locate this idea in the above-mentioned work.

מילין חביבין

כ

wisdom, worthy of residing amongst the more lauded authors and poets of our generation, I have resolved to comment upon the issue in concise, sufficing, in my humble opinion, to manifest the falseness of the above-stated notion.

I shall commence by mentioning that already at the outset the Torah instructed us concerning the equality between man and woman. We find that Adam acknowledges: "This one at last is bone of my bones and flesh of my flesh. This one shall be called woman, for from man was she taken." (Genesis 2, 23) Following it is written: "Hence a man leaves his father and mother and clings to his wife, so that they become one flesh." (Genesis 2, 24) Is there any greater equality than this? And, truly, even though the Torah did not prohibit the taking of many wives, as was the custom of the surrounding nations, nevertheless, only one wife was generally taken. This is what the Torah meant when saying "And clings to his wife," stressing "wife," and not "wives."

From the simplistic rendering of the biblical narrative it appears that Lemech was the first to have taken two wives. Even though his action was not explicitly condemned, the evils that befell him from this situation were alluded to,¹² the underlying assumption being that the illustration of a specific case would exert greater influence on the reader than the setting down of hard rules. This situation demonstrates that "the more wives the more worry,"¹³ that such a person will lead a life of grief,¹⁴ and that this is not the right path to be chosen by a man who wishes that peace reign is his dwelling.¹⁵ Similarly, Kohelet has said: "Enjoy happiness with a woman you love," (Ecclesiastes 9, 9)¹⁶ and not "with women," because he who has many wives can not lead a happy life. Should, however, the first wife be barren, then the husband may take a second wife, because it is an embarrassment for him to be childless. This is borne out in the cases of Abraham our forefather, Elkanah, and in many other instances. Noah and his sons took only one wife, as did Lot and Isaac our forefather. Jacob, too, had intended to marry Rachel alone. However, when Laban deceived him and gave Leah to him, he was forced to take two wives, and subsequently their two maidservants were given to him.¹⁷ Only the rulers and kings followed in the footsteps of the nations, violating the Biblical injunction ["And he shall not have many wives," (Deuteronomy 17, 17)] and took many wives, as was the case with David and Solomon.¹⁸ There is, however, no basis

¹² See Genesis 4, 19; 23-24.

¹³ See *Mishnah Avot*, 2, 7, where it is stated: "The more possessions, the more worry, the more wives, the more witchcraft."

¹⁴ See *Mishnah Avot*, 6, 4.

¹⁵ See *Mishnah Avot* 2, 1.

¹⁶ The Hebrew erroneously reads: "Whom you have chosen."

¹⁷ See Genesis 29, 16-35; 30, 3-4, 9.

¹⁸ In reality, the halakhah distinguishes between the two cases, and permits a king to take up to eighteen wives (*Sanhedrin* 21a). David did not exceed this number, whereas Solomon is condemned for taking some one thousand women (See I Kings 11, 1-7; *Sanhedrin* 21b).

כג

יעל לויך

I will not be able to dwell at any length upon the bravery of Queen Athaliah (II Kings, chapter 11), Jezebel's power in royal matters (I Kings 16, 31-22, 40), the magnanimity of Judith and Esther who saved their people from their enemies, and the many other such glorious women.

I will have to limit myself and bring a number of proofs only from the Oral Law and traditions of our Sages, which should be sufficient, to my mind, to clearly expose their views regarding the status of women in both the private and public domains.

The Exodus from Egypt was the most central event in the history of the Jewish people in the eyes of our prophets and sages, culminating in the formation of Israel as a nation. It is our obligation to remember the redemption all our lives, since the signs and wonders witnessed by our ancestors at the time were so marvelous and awesome that it is stated that "A maidservant perceived in the light of the Divine Presence on the sea and at the Giving of the Law what the prophet Ezekiel did not see."²²

The Sabbath, which is a sign between us and God, as well as the rest of our holidays, are in remembrance of the Exodus. Yet, with all that, our Sages have said that the generations were redeemed in the merit of righteous women.²³ Following the Exodus, the Holy One, Blessed be He, appeared to our fathers on Mt. Sinai, and concerning this our Sages have said: "The Holy One, Blessed be He, said to Moses: Go ask the daughters of Israel whether they wish to receive the Torah, because it is the way of men to follow in the footsteps of women."²⁴ It is written in the Babylonian Talmud: "Greater is the promise of the Holy One, Blessed be He, to women than to men, for it is written: 'You carefree women, attend, hear my words! You confident ladies give ear to my speech!'"²⁵ (Isaiah 32,9) Likewise, it is written: "A man should always eat and drink less than his means, and dress according to his means, and honor his wife and children above his means" (*Hullin* 84b). Could it be conceived that a man honor his wife more than his means were she regarded as a servant or as chattel? Furthermore, oftentimes the intellectual capacity of a woman was considered to be superior to that of a man. Thus, we find in *Beresbit Rabbah*:

²² See *Sefer Hasidim*, ed. R. Margalio, 233, pp. 207-208. *Sefer Hasidim* collates two tanaic statements; one referring to the parting of the Red Sea (*Mekhilta de-Rabbi Ishmael*, ed. H. S. Horovitz and I. A. Rabin, *be-Shallah*, Tractate *Shirah*, chapter 3, pp. 126-127; *Mekhilta de-Rabbi Simeon ben Yohai*, ed. J. N. Epstein and E. Z. Melamed, Exodus 15, 2, p. 78), and the other referring to the Giving of the Law (*Mekhilta de-Rabbi Ishmael, Yitro*, Tractate *Amalek*, chapter 3, p. 212; *Mekhilta de-Rabbi Simeon ben Yohai*, Exodus 20, 15, pp. 154-155). The references hereafter were in the main mentioned by R. Castiglioni parenthetically in the text, though he did not provide any details concerning the editions he used.

²³ *Midrash Shmot Rabbah*, Chapters I-XIV, ed. A. Shinan, 1, 12, p. 54. A parallel source appears in *Sotah* 11a. For a discussion of these sources, as well as additional parallels, see Y. Levine, *Midreshei Bitya Bat Pharaoh*, Jerusalem 2004, pp. 11-13.

²⁴ *Pirkei de-Rabbi Eliezer*, Warsaw 1852, chapter 41, 96a-b.

²⁵ *Berakhot* 17a. Parallel Source: *Sotah* 21a.

מילין חביבין

כב

as the man's conduct with his wife outside the home, reflect upon what the Torah has ordered in the cases of a beautiful woman taken in captive (Deuteronomy 21, 10-14), and a man married to two wives, one beloved and one unloved. (Deuteronomy 21, 15-17) If the Torah has instructed us concerning a maidservant: "He must not withhold from this one her food, her clothing, or her conjugal rights," (Exodus 21, 10) how much more so for a wife! The story of Samson's birth clearly demonstrates the esteem in which Manoah held his wife (Judges, chapter 13).

Likewise, the daughters of Israel were not forced to remain constantly within the confines of home as prisoners, because even if one assumes that it wasn't befitting for women to leave their homes and mingle publicly with men, they were, in fact, free to come and go as they pleased. They also participated in all national and local events, as can be seen from Miriam the prophetess, who chanted with all the women the Song of the Sea after Moses and the men (Exodus 15, 20-22). Deborah persuaded Barak to rebel against Jabin, king of Canaan, to cast off his yoke from the neck of the people of Israel, went to war with Barak, and, following the victory, sung a glorious song (Judges, chapters 4-5), which until this day is wondrous to all who read it.

The women went out and offered praise to King Saul and to his commander, David. Queen Michal did not refrain from speaking ruthfully to David for carrying the Ark of the Covenant from the home of Obed-Edom to the city of David, an act which displeased her, despite the fact that he was king (II Samuel 6, 9-23). Would an abject maidservant dare do such a thing?²⁰ The wise woman of Tekoa convinced David to reconcile with Absalom (II Samuel, chapter 14). A wise woman spoke to the inhabitants of Abel, and persuaded them to heed the rebellious Sheba ben Bichri, thus restoring peace (II Samuel, chapter 20).

These prooftexts, including Hannah's prayer, serve to disprove the assumption of our slanderers that the women of Israel were ignorant. If Hannah, wife of Elkanah, who was not known as one of the important people of the nation, was so well versed in the language of poetry (I Samuel, chapters 1-2, 21), what can be said of the wives of prophets, kings and princes? When King Solomon spoke in the book of Proverbs of the merits and virtues of the "woman of valor," (Proverbs 31, 10-31) he was not referring to the wife of a king or prince, but to that of a working man, which points to the high rank of a woman in her family at the time. From his words, it can be assumed that the reality of such women of valor, crowns to their husbands (Proverbs 12, 4), was not at all uncommon in his time.²¹

²⁰ R. Castiglioni refrained from mentioning that Michal was punished for her ruthless speech. See II Samuel 6, 20-23.

²¹ For opposing and concurring views, see Y. Levine, "Eshet Hayil" *ba-Pulhan ha-Yehudi*" (Hebrew), *Beth Mikra* 31 (1986), p. 339, n. 2.

ד"ר מלך שפירא הוא פרופסור באוניברסיטת סקראנטון, פנסלוניה, ומרצה בישיבת חובבי תורה.

האם יש מקום להתיר את הפלגש כפתרון חלקי למצוקת העגונה הזקוקה ליבום?^{*} עיון הסטורי-הלכתי מהדור הקודם

ד"ר מלך שפירא

מול בעיות משפחתיות וסוציולוגיות שונות שהתפשטו בעידן החדש, והשאירו נשים רבות כעגונות, שקדו רבותינו למצוא תקנות לבנות ישראל. תקצר היריעה מהכיל את כל ההצעות שהופיעו, ועדיין מופיעים חדשים לבקרים בימינו אלה.

ברצוני להעיר את לב המעיין להצעה אחת שהועלתה על שלחן מלכים, שכמעט אינה ידועה בין אלה שעוסקים בתחום זה. מעניין הדבר שלא איש הלכה, אלא דוקא היסטוריון, בכתבו על יהדות האורתודוקסית בגרמניה, הוא אשר העיר בקצירת האומר על אודות הצעה זו, אם כי לא מצד החידוש ההלכתי שבה אלא מצד זיקתה ליחסם של גדולי ליטא אל רבני גרמניה המשתקפת בפרשה זו.¹

אין מן הצורך לסקור את כל מרכיבי הנידון, היות שבמכתבו של הרה"ג ר' חיים לויער, המובא להלן, הפרטים פרושים כשמלה.² בקיצור, המציע חשב שאפשר למצוא תקנה לאלה נשים שאי אפשר להן לקבל חליצה במצב כזה שיש חשש שאם לא תמצא תקנה יש מהן שתצאנה לתרבות רעה. התקנה שהוצעה היתה שנשים אלו תדורנה כדרך כל הארץ עם בעליהן, אבל בלי חופה וקדושין כדת משה וישראל.

^{*} תודתי העמוקה נתונה להאי גברא רבא ויקירא, הרב חיים רפפורט שליט"א, שעבר בעין ובעט ביקורת על טיטה מוקדמת של מאמר זה ונעזרתי על ידו רבות.

¹ ראה Daniel Schwartz, "Early but Opposed—Supported but Late: Two Berlin Seminaries which Attempted to Move Abroad," *Leo Baeck Institute Year Book* 36 (1991), pp. 274ff.

² מצאתי את המכתב במכון ליהדות הגולה, אוניברסיטת בר-אילן, בתיק הרב מנחם קירשבוים. בתוך מכתבו נותן הרב לויער כמה פרטים ביוגרפיים על עצמו. אוסיף למה שכתב הוא, שהרב לויער היה רב במנהיים משנת תרפ"ד, סגנו של האב"ד הרה"ג יצחק אונא. הוא נשאר עם קהלתו בימי שלטון הנאצים. אחרי שהרב אונא עלה ארצה בשנת תרצ"ה עברה הנהגת הקהלה לידי הרב לויער, והוא עמד על משמרתו עד שיצא הקצף בליל הבדולח. בראותו שאין עתיד ליהדות גרמניה עבר לשווייץ, והיה לו מזל בזה כי היה אזרח של מדינה זו מימי למודיו באוניברסיטה שם. ראה הרב שלמה רילף, "הקלאוז במנהיים בשנותיו האחרונות", בתוך משה אונא, למען האחדות והיחוד, ירושלים תשל"ה, עמ' קנב ואילך. נמצא שם מכתבו של הרב לויער אל הרב אונא מסוף שנת 1938, ובו תאור מאורעות ליל הבדולח. לעוד פרטים על הרב לאויער ראה מכתבו של הרב חיים שמעלצר הנדפס בתל תלפיות ב (תשס"א), עמ' 106.

מילין חביבין

כד

"And the Lord God fashioned the rib' (Genesis 2, 22) she was endowed with more understanding than a man."²⁶ It is further written: "One who loves his wife as much as himself and honors her more than himself regarding him the Writ has said: 'You will know that all is well in your tent.'" (Job 5, 24) (*Yevamot* 62b) In tractate *Sanhedrin* (22a) it is mentioned: "A man finds contentment only with his first wife. Whoever divorces his wife, even the altar weeps for him. Any man whose first wife dies in his lifetime it is as if the Temple was destroyed in his day. One whose wife dies in his lifetime the world is darkened for him". When we remember in our prayers the merits of our forefathers, that protect us, it also includes those of our foremothers who were on the same great level as them.

I shall further present three additional proofs from the talmudic literature which outweigh all of the others. And they are the following: "A person should always be careful not to insult his wife for since her tears are frequent, she is easily hurt." (*Bava Metz'ia* 59a) Secondly: "A man should always be careful to honor his wife, since blessings rest on a man's home only on account of his wife." (*Bava Metz'ia* 59a) Thirdly, it is written: "Any man who has no wife lives without happiness, without blessing, without goodness, without Torah, without a protecting wall, without peace." (*Yevamot* 62b) Is it possible for all these benefits to accrue from a servant or chattel? On this matter it is also stated: "Any man who has no wife is not a complete person, as it says: 'He blessed them *')²⁷ and called them Man."²⁸ (Genesis 5,2) The two together are called a person.

I shall now conclude my discourse with this quote, because, in reality, what I have mentioned is sufficient to validate the veracity of my stance and refute the assumptions of our opponents and condemners. Were I even to add manifold proofs, they would not cease from ridiculing us and attributing to our religion and customs accusations graver and falser than these, until the Messianic era of which the prophet prophesied: "For the land shall be filled with devotion to the Lord as water covers the sea." (Isaiah 11, 9) Then all will come and relate the truthfulness of our religion. They will be ashamed and withdraw their assaults. They will then admit that Jewish morality far surpasses any present-day social achievements and notions of egalitarianism and brotherhood.

²⁶ *Bereshit Rabbah*, ed. J. Theodor and H. Albeck, 18, 1, p. 160.

²⁷ The following note appears in the original at the end of the page: And see what is written concerning this in *Zohar va-Yetsze* folio 165a: "'And he blessed them' (Genesis 1, 28) For a blessing does not reside save in a place where there are male and female."

²⁸ *Bereshit Rabbah*, ed. J. Theodor and H. Albeck, 17, 2, pp. 151-152. A parallel source for this quote is *Yevamot* 62b.

כז

מלך שפירא

טו, כתב הגרדצ"ה בזה"ל: "הנה אף שאין מגלין דבר זה אלא לצנועין, לא ידענא אם יש בזה איסורא רבה כל כך שיושב עם אשה בציפילעהע בלא קידושין, דלכאורה יש לדמות דבר זה ליושב עם פלגש." בתשובה זו הדגיש הגרדצ"ה שיש הבדל חשוב בין נשואי ציפילעהע [אזרחיים] ופלגשות, שבציפילעהע רוצה האיש שתהא אשתו לכל דבר ובכל זאת אינו מקדש אותה על פי הלכה ובמעשה זו מבטל בפומבי כל ענין הקידושין, אבל מי שלוקח פלגש אינו רוצה שתהא אשתו ואינו מבטל את ההלכה. ויש להעיר, דהגם שדברים אלו נכונים כשלעצמם, צע"ג אם אפשר לומר שהם מתאימים למקרים הנידונים בתשובתו הראשונה של הגרדצ"ה, שבתשובה זו ההצעה לחיות בציפילעהע באה ע"י הפוסק, ובמקרה כזה נראה ברור שנשואין ע"י ציפילעהע ופלגשות היינו הך. ולא בכדי העיר הגרדצ"ה להגאונים המהר"ם מפדואה והריעב"ץ שהתירו את פלגש.⁵

דברי הגרדצ"ה לא נדחו מן ההלכה, ומפוסקי זמננו היו שאימצו את דבריו במקרים שונים של שעת הדחק. לך נא וראה מש"כ הגאון הרב שלמה גורן בתשובה שנדפסה בזמן האחרון (תחומין כג [תשס"ג], עמ' 180 ואילך), ודנה במקרה המפורסם של הלן זיימן שהרעיש את עולם התורה בשנת תש"ל. הגר"ש גורן מבאר למה ועל מה גייר אותה, והלא היתה נשואה לכהן ודעתה היתה להשאיר אתו אפילו אחרי הגיור. לדעת הגר"ש גורן, ושני בתי דינים שעסקו בנושא, מותר היה לגייר אותה כדי להציל את שניהם מאיסורי תורה חמורים, והב"ד הודיע לה, כמו בתשובת הגרדצ"ה, שאסור לה להנשא על פי דת ישראל להאיש אתו היתה חיה וילדה ממנו בנים, אבל מותר לה לחיות אתו כפלגשו. בסוף דבריו הזכיר הגר"ש"ג את תשובת הגרדצ"ה כתנא דמסייע לדבריו.

הגר"מ מלכה, רב ראשי וראב"ד בפתח תקוה, נשאל גם כן אודות כהן שהיה דר עם גיורת ויש לו ילדים ממנה. האשה נתגיירה ביחד עם הילדים והרב צוה עליה להפרד מבעלה, אולם דא עקא, שאע"פ שהזוג החליטו להיות שומרי תורה ומצוות קשה עליהם הפרידה, והשאלה היתה האם אפשר לה להשאיר עם בעלה. כמו הגר"ש"ג, גם הגר"מ מלכה סמך על דברי הגאון בעל מלמד להועיל, ואלו דבריו: "מכאן אתה לומד לנדו"ד, אע"פ שאשה זו נתגיירה כדמו"י, הרי היא עדיין אסורה לבעלה זה הכהן, אבל בלי קדושין יכול לחיות עמה בתור פלגש, ומכיון שאינה עוד בת בנים, וגם היא כבר חיה בבני ברק תוך אנשים חרדים, ואין חשש לעבור על איסור נדה וטבילה, תו אין כאן חשש כל שהוא, והבעל יהיה מנוע לעלות לעלות לדוכן ולס"ת ראשון בתור כהן. ותול"מ" (והשיב משה, סימן עא). והגאון ממכנאס ובסוף ימיו רב ראשי בחיפה, מהר"י משאש, בספרו הנחמד אוצר המכתבים סי' תמו, בדברו אודות כהן שהיה נשוי עם נכרית בבי דינא דמלכות, וא"א לכוף אותו לגרשה, ג"כ סבר (להלכה ולא למעשה) שכדי שלא ישאר כל ימיו בעבירות חמורות, וכדי שבניו יהיו יהודים, טוב לגיירה ולעבור רק על איסור ספק זונה (כי אין כהונה ודאית בזה"ז).

מכל הלין מתבאר שאפילו כשההלכה היתה נראה ברורה לאיסורא, היו מגדולי ישראל שחפשו כל הדרכים והצדדים, טרחו ויגעו והכניסו את עצמם בפירצות דחוקות כדי למצוא

⁵ הוראה כעין זו של הגרדצ"ה מצאתי בתשובות מערכי לב, סי' עב, להגרי"ל צירלסאהן, הגאון מקעשנוב. לפניו בא מקרה בגיורת שרצתה להתחתן עם בחור כהן והיה שעת הדחק גדול (כמבואר בתשובתו). והגרי"ל צ' בהתחשב עם כמה נימוקים, התיר את הדבר, והתיר אפילו לסדר חופה וקידושין עבורם, כי זה היה כרוך בשעת הדחק. ונראה ברור שאם היה אפשר לסדר את הדבר בלי חופה וקידושין, ודאי היה פוסק כהגרדצ"ה שעליהם לחיות ביחד בנישואין אזרחיים. וסיים את תשובתו בזה"ל: "על כת"ר להודיע מתחלה להתחתן שמיים שאחר החופה נהגו פסול לדוכן ולעליה ראשון לתורה וכדומה, כדנקטינן בשו"ע (או"ח קכח, מ), ושכל זרעו מגיורת זו עד סוף כל הדורות יהיו חללים."

מילין חביבין

כו

וכאן הבן שואל, הלא פסוק מפורש בתורה הוא "לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה" (דברים כה, ה)? וא"כ איך אפשר לתקן תקנה או להציע הצעה לעקור דבר שבתורה? אלא שעלה ברעיונו של המציע דבר חדש, והוא לחזור אל היתר הפלגש (שהיתה נהוגה בימי קדם), ולדבריו האיסור בתורה על אשה הזקוקה ליבם הוא שלא תנשא לאיש אחר ולהיות כאשתו לכל דבר, אבל אין שום איסור אם האשה מסכימה להיות פלגשו.

טרם אעתיק את מכתבו של הרב לויער, אציע בזה סקירה קצרה על דבר היתר הפלגש להדיוט, ואציין לכמה מקרים שבהם השתמשו פוסקים בהיתר זה. הנה, ידוע בשערים המצוינים בהלכה המחלוקת בין הרמב"ם (הלכות אישות פ"א ה"ד, מלכים פ"ד ה"ד) הסובר שפלגש מותר רק למלך והראב"ד (הלכות אישות שם) ³ והרמב"ן (תשובות הרשב"א המיוחסות להרמב"ן סי' רפד) שפלגש מותר גם להדיוט. ⁴ ועיין בשו"ת שארית הצאן (להג"ר יוסף בן נאיים) ח"א סימן ט שאסף איש טהור עוד מתירים, ועליהם יש להוסיף עוד את שו"ת הר"ן, סי' סח, בעל צידה לדרך, מאמר ג כלל ראשון פ"ב, הבית שמואל, אבה"ע סי' כו ס"ק ב, שו"ת הרד"ך, בית ט חדר ח, ושו"ת בנימין זאב, סי' קיב.

והריב"ש, שו"ת סי' שצה, כשהזכיר העובדה שהיו "נוהגים בה בספרד בפרהסיא", העיד "שהרבה מן הגדולים הראשונים ז"ל הלכו בזה הדעת." ויש להעיר שאפילו בדורות האחרונים היו פוסקים שדגלו בשיטת הראב"ד והרמב"ן, וכמה מהם נזכרו במכתבו של הרב לויער. ולא אמנע טוב מלהזכיר עוד את רבינו הגדול מהר"ש משאש שהסכים עם שנים מגדולי מרוקו (דבריהם יצוטטו להלן) "שאין בפלגש להדיוט שום איסור רק מפני שהיא בושה מלטבול, ואם תטבול אין בזה שום איסור." וכעין זה כתב הרה"ג ר' יחיאל שניאור בשו"ת יש מאין חלק ג עמ' לח-לט.

ומאחר שראינו שיש מחלוקת בדבר, ואי אפשר לומר שדבריהם של החולקים על הרמב"ם נדחו מההלכה, אין מן התימה שהיו פוסקים שהציעו הצעות שונות על יסוד שיטת הראב"ד והרמב"ן והשתמשו עם היתר הפלגש כדי למצוא תרופה לנשים אומללות שהיו מעונות בכבלי העיגון. לדוגמא, הגר"פ ברדוגו נשאל אודות איש שהיה נשוי ונאנס ע"י השררה להמיר דתו וגירש את אשתו והלה נתקדשה עם אחר ושוב נתגרשה ממנו ועכשיו רוצה בעלה הראשון לקחתה עוד הפעם (והתורה אמרה "לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה וגו'") [דברים כד, ד], והגרפ"ב התיר לה להיות פלגשו באם יסכימו שאר מורי הוראה במכנאס ופאס להוראתו (שו"ת נפת צופים, חלק אה"ע"ז סי' יג). ובא רעהו, הגאון הגדול המלאך רפאל ברדוגו, והסכים עמו (שו"ת משפטים ישרים, סי' קע).

וצופה הייתי להגרד"צ הופמן שנשאל על דבר כהן שנשא נכרית בערכאות והנכרית רצתה להתגייר ולישא את הכהן כדת משה וישראל, והיה יסוד לחשוש שאם יסרב הב"ד לגייר אותה שתחלה ותשתגע. אע"פ שכהן אסור בגיורת, פסק הגרד"צ"ה שמותר לגייר אותה כי איסור זה פחות הוא מהאיסור להיות נשוי עם נכרית. והוסיף הגרד"צ"ה שהיות שאי אפשר לסדר להם קידושין, עליה לחיות עם בעלה בנשואי ערכאות (שו"ת מלמד להועיל, חלק ג סי' ח). בתוך תשובתו ציין לתשובותיהם המפורסמות של המהר"ם מפדואה (סי' יט) והגריעב"ץ (ח"ב סי' טו) שלדידם אין איסור בפילגש להדיוט, ובמקרה כזה פשוט שאין הבדל בין נשואי ערכאות ופלגשות. בתשובה אחרת, שו"ת מלמד להועיל חלק ג סי'

³ לפי הריב"ש, שו"ת סי' שצה, והרדב"ז, שו"ת ח"ד סי' רכה, אליבא דהראב"ד אין מלקות או לאו, אבל יש איסור דרבנן. אבל כנראה רוב הפוסקים שדנו בדבריו סוברים שלפי הראב"ד אין איסור כלל, לא מדאורייתא ולא מדרבנן.

⁴ הרמב"ן נקט שאפילו הרמב"ם אינו אוסר פלגש להדיוט, וכנראה היה לו גירסא אחרת בהלכות מלכים, כפי שהעיר הכ"מ בהלכות אישות שם.

כט

מלך שפירא

אולם באמת אין גישה זו הולמת את השקפת התורה כפי שהיא באה לידי ביטוי בדברי גדולי חכמיה. התורה היא תורת חיים ואי אפשר שלא תתייחס למה שקורה בעולם, התורה איננה פעילה בתוך חלל ריק, והערכים המוסריים השוררים בעולם המודרני, למרות שאין בכוחם לדחות את ההלכה ולבטלה ח"ו, מ"מ גם הם צריכים להיות מרכיבים חיוניים בהשקו"ט והשיקולים הרב-צדדיים המובילים אל ההכרעה והפסק דין. על כן אי אפשר לרבנים היושבים על מדין בימינו להעלים עין מההתקדמות בתפיסת ערכים מוסריים בעולם ורגשות הציבור הרחב לפגיעה בערכים אלו. הפוסק צריך להיות ער לכל זה ואפילו מושפע ממנו.

שמא תאמר מי שמך לאיש לחדש דברים בעולם, הנה לא אנוכי הדל הוא שקבעתי את נכונות גישה זו. הביטו וראו את מה שכתב רבינו הגדול הגאון ר' יחיאל יעקב וויינברג וז"ל: "ואגלה להדר"ג [הגרא"י אונטרמן] מה שבלבי: שמקום שיש מחלוקת הראשונים צריכים הרבנים להכריע נגד אותה הדעה, שהיא רחוקה מדעת הבריות וגורמת לזלזול וללעג נגד תוה"ק" (כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג, חלק א סי' לב). הרי דבריו מפורשים: דעת הבריות צריכה להשפיע על דעת תורה! ומי יבוא אחרי המלך.⁸ וכיהודה ועוד לקרא יש להביא גם את מה שכתב הרה"ג ר' שלמה אבינר, שגם הוא אימץ לעצמו את שיטה זו, והרי שני נביאים מתנבאים כמעט בסגנון אחד: "וברור שבהלכה פנים לכאן ולכאן. לכן כיוון שנתיבים אלה הם גתיבים מוסריים יותר, עלינו להכריע על פיהם. לפעמים ההלכה מוכרעת, בגלל שעת הדחק, ולפעמים ההלכה מוכרעת כי כך המנהג. אם כן, בימינו 'המנהג' הוא להיות מוסרי. . . יש גם מושגים מוסריים המשתנים על פי המציאות. אב הסוטר לבנו הקטן, אינו דומה לאב הסוטר לבנו בן השמונה עשרה. האם סטירת לחי לבנו היא מעשה מוסרי או לא מוסרי? תלוי בנסיבות. לא כל הכרעות הפוסקים הן הכרעות נצחיות. . . במצבנו כיום ישנם שיקולים מוסריים שמצטרפים להכרעותינו ההלכתיות" (עם וארצו, ירושלים תשס"ב, חלק ב עמ' 436-437).⁹

לאחרי דברי הקדמה אלו ופרישת הרקע לפני המעיין, מוגש בזה את מכתב הרב לוי ער שייעדנו מראש.

. . . לסדר הקולות יחדלון שנת תרצ"ג פה מאַננהיים יע"א

שלום וברכה לכבוד הרב הגאון מופת דורנו מרן ר' חיים עוזר גראדזענסקי שליט"א ראש ואב"ד בעיר ואם בישראל ק"ק ווילנא יע"א

אל נא יאשם את נפשי על כי הרהבתי בנפשי ע"ז לגשת את הקדש ולשחר את פני הדר"ג נ"י לשום עיניו הטהורות על דברי ולהשיבני, כי תורה היא וללמוד אני צריך, וממנו תצא תורה לישראל, ויורנו נא במדת טובו וענותנותו כדת מה לעשות.

⁸ וראה מש"כ בשרידי אש, חלק ג סי' ו: "ובכלל, יש לנו לשקוד על תקנות בנות ישראל שלא תהי' הפקר, והרי כל עיקרה של גזירת רגמ"ה הי' בשביל תקנות בנות ישראל, ובוהו הציל אותנו מהתלוננות הנשים שבזמננו (ודי לחכם שכמותו) ומלעג האומות שאמרו, שבדיני ישראל האשה נחשבת כשפחה כנענית וכדי בזיון וקצף. "יש להעיר עוד ממ"ש בשרידי אש, חלק ג סי' צו, ע"ד התחשבות בדעת הבריות בהכרעת ההלכה, לענין הרדמת תינוק בברית מילה, וז"ל: "ואם מפילים עליו תרדמה הרי הוא כאבן דומם ואין מקימים ברית עם אבן, וכריתת הערלה לתינוק ישן בעיני הבריות כמעשה חבלה ולא כהכנסה לבריתו של א"א."

⁹ דבריהם של שני גדולים אלו הם בניגוד להצהרתו של הרה"ג ר' יהודה דוד בלייך: "The halakhic enterprise, of necessity, proceeds without reference or openness to, much less acceptance or rejection of, modernity. Modernity is irrelevant to the formulation of halakhic determinations?" *Contemporary Halakhic Problems* (New York, 1995), vol. 4, p. xvii (emphasis added).

כח

מילין חביבין

היתר בשעת הדחק ובמקום עיגון. הצד השוה שביניהם הוא שכולם העלו את היתר הפלגש בתור מזור ותרופה חלקית למצב בלתי רצוי (בבחינת "בחירת הרע במיעוט").

כמובן, אנכי הקטן אינני מתיימר להיות מליץ יושר על שיטות אלו, וההכרעה בדברים חמורים אלה נתונה אך ורק לגדולי הדור. וכדאי לצטט מדבריו של רבינו הרדב"ז (שו"ת חלק ד סי' רכה) וז"ל: "והוי יודע שאפילו הרמב"ן המתיר אם היה בזמניו זה שהם פרוצים בשפחות ובביאות אסורות היה גם הוא אוסר." ודבר ה' בפיהו אמת כי הרמב"ן בתשובתו הנ"ל כתב שאע"פ שמעיקר הדין הדבר מותר, "במקומך תזהירם מן הפלגש שאם ידעו ההיתר יזנו ויפרצו ויבואו עליהן בנדותן." ועל דבריו הנ"ל של הרדב"ז כתב מהר"י מסלתון (שו"ת וזאת ליהודה, אה"ע סי' ז) וז"ל: "ואם הרדב"ז ז"ל שכתב כן בזמנו כ"ש אנן בזמניו זה דבעוה"ר הדור פרוץ יותר ויותר והחופשיות פרצה ופשתה המספחת וניח"ל בהפקרא ושביק התיירא ואכיל איסורא יש לחוש ביותר ולא להתיר להם."

גם בנדו"ד, דהיינו ההצעה שזקוקה ליבם מותרת להיות פלגש, הנה הגר"ע בתשובתו אל הג"ר צבי קליין, דיין בק"ק עדת ישראל בברלין, אחרי שסתר את דבריו של הרב לוינר מצד ההלכה, הוסיף שלדבר על היתר הפלגש בדורנו הוא "פירצה גדולה בקדושת האישות ובפרט בימינו אלה שתמלא הארץ זמה" (שו"ת אחיעזר, ח"ג סי' כג).⁶ ואם כך אמרו בדורות שלפנינו, מה נאמר אנו בדור פרוץ זה שמשוקע הוא במ"ט שערי טומאה. לכן ברור הוא שאפילו כשמדובר במקרים מיוחדים צריך כל פוסק לישוב שבעה נקיים טרם יתיר דבר שייראה תמוה בעיני ההמון ומה גם שיאמרו כבר התירו פרושים וכו'.

טרם אכלה את הקדמתי, ארשה לעצמי להעיר הערה השקפתית. בודאי ישנם שואלים מה בין ענין הפלגש לשאר מחלוקות בתורה. הלא אם רב בארצות הברית היה בא להתיר באופן גורף את הפלגש תהיה כל המדינה כמרקחה והרבנים שומרי משמרת הקודש לא היו יושבים בחיבוק ידיים אלא היו לוחמים מלחמת ה' נגד הרב המתיר. ולמה? האם אין רשות להרב המתיר לסמוך על שיטה מסוימת בראשונים ואחרונים, כמו בשאר עניני התורה השנויים במחלוקת, וא"כ מה כל הרעש כשמדובר בפלגש? התשובה היא שבזמננו כל הענין של פלגש נראה אנכרוניסטי ומתן היתר לעריות.⁷ ואין זה מן התימה שאי אפשר למצוא אשה כשרה שתסכים להיות פלגש. ושמא יטוען הטוען שכל זה אינו אלא בגלל שבלענו מ"מוסר" העמים וזה אינו לשבח אלא לגנאי, ולו חיינו בסביבה תורנית טהורה לא היינו מרגישים ככה, וחובה על הפוסקים לדון בענין זה בלי לשים לב למה שה"עולם" יאמר, ושומה עלינו ללכת רק בדרכי התורה.

⁶ ראה Hermann Klein, "Zwei Gutachten zur Frage der Ehreform," *Nachlath Zwi* 3 (1933), pp. 289-297. ישנם עוד מכתבים מהגר"ע אודות ההצעה שדן בה הרב לוינר, ראה אגרות ר' חיים עוזר, חלק א סי' שצה-שצו. בסי' שצו הגיב הגר"ע על עוד הצעה שמטרתה היתה להציל את אלו הנשים שהיו זקוקות לחליצה. לפי הצעה זו אפשר להתיר חליצה על ידי שליח של היבמה. הגר"ע אינו מזכיר את שמו של המתיר, והוא היה הג"ר אברהם אהרן יודעלאוויץ, מח"ס שו"ת בית אב ובשנותיו הראשונות בניו יורק ר"מ בישיבת ר' יצחק אלחנן. ראה דב בער שווארץ, ארצות החיים, ניו יורק תשנ"ב, עמ' יב ע"א: "ויהי כאשר יצא ספרו זה לאור [אב בחכמה, ניו יורק תרפ"ז], הטיל רעש גדול בין גדולי ההוראה בארץ ובהו"ל, כי פסק שם נגד הקבלה והמסורת של רבותינו ז"ל, ותמהו על גאון עצום זה אשר כל ימיו לחם והכה על קדקדו של המחזשים והמתקנים המגלים פנים בתורה שלא כהלכה מקדם, מה ראה לפסוק ככה, אמנם ה' זה רק כשגגה היוצא מלפני השליט." ראה גם מש"כ הגרב"צ עוזיאל בקונטרס שליחות בחליצה, שנדפס בשו"ת משפטי עוזיאל, חלק אבה"ע סי' פח.

⁷ וראה מש"כ הג"ר יחיאל יעקב וויינברג במקרה של אשה הזקוקה ליבם, אלא שלפי כמה דעות האה היה פסול לחליצה: "הענין נוגע לפק"נ של אשה צעירה, והיה רב שוטה שהציע ליבם ולגרש אחרי הבעילה. הוצרכתי ללחום נגד רעיון מזהם זה. השבו"י והחת"ס ואפילו הגר"ע ז"ל נותנים עצה זו, אבל בימינו הוא דבר מבהיל ועלול לעורר סערה." כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג, חלק א סי' מ (ההדגשות שלי).

לא

מלך שפירא

האמת אגיד ולא אבוש שהרבה נצטערת בראותי שדברים העומדים ברומו של עולם, ענינים הנוגעים לטהרת המשפחה יודפסו בעתונים המיועדים להדיוטים ולעמי הארץ, אמנם [ה]הכרח לא יגונה ולא ישובח. בעל הבית הנ"ל היה נלחץ להשיב על דבריו של הרב הנאור [!] וגם הרב מעלכיאך היה נלחץ להגן בעד ידידו הנ"ל, אמנם על דא ודאי קא בכינא בקראי מאמרו של הרב קליין נ"י בהאיזראעליט, אשר בו שפך את כל כוס חמתו על הרב מעלכיאך נ"י והאכילהו מרורים, כאלו הוא אחד מן המתחדשים בעם המפירים דת, ובאמת לא כן הוא. הרב קליין שם את הרב מעלכיאך למשל ולשנינה בעיני הבריות, ושיחו בו יושבי שער. למשל הוא אומר: "נור דורך איהרע אונגליקקליכע אונוויססענהייט זינד דיא בייטענער העררען אימשטאנדע, אינע פראגע פאן זאלכער טראגווייטע אין אייניגען צייטונגזארטיקעלן אבצוטון. ווארען זיא ניכט זא אונוויססענד, זא מיססטע מאן איהר פארגעהען אלז פרוואָהל בעצייכען, ¹¹ וכו'".

כדי להכות על קדקדו של הרב מעלכיאך שכח הרב קליין נ"י לחלק בין אשת איש שזנתה ובין שומרת יבם שזנתה, וכן שכח החילוק בין פלגש לזונה, וזיל קרי בי רב הוא. מה נאמנו דברי חכמז"ל: לפי שבא לכלל כעס בא לכלל טעות ונתעלמה ממנו הלכות וכו'.¹² והשנאה מקלקלת את השורה. לא לחינם אמרו חכמז"ל באבות [ב, י], יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך ואל תהי נוח לכעוס, וכפירושו של הברטנורא שם.

הרב מעלכיאך הורה לדעת ולחלק בין אם השומרת יבם נתקדשה בקדושין לאיש זר או אם היא רק מיוחדת לו, דהיינו שתהי' לו לפלגש, ועל זאת הרעיש עליו הרב קליין עולמות וקרא עליו בפומבי, "עם הארץ", "עהע-רעפארמער" וכדומה, והלבין את פני חברו ברבים. ומה יענה הרב קליין לדברי המהרש"א במס' סוטה יח ע"ב וכה דבריו שם בתוס' ד"ה אמרי במערבא, בא"ד וכהנת היתה כו' אף לא מכות כו' עכ"ל, דלא מחייבא מלקות דרך זנות, דלא תהי' אשת וגו' דרך הויה וקדושין קמיירי, ומש"ה קאמר אף יבמת כהן מותרת לביתה דקי"ל פנוי הבא על הפנויה לא עשתה זונה, ע"כ. ומעתה אשאלה שאלת תם, מי הוא העם הארץ? ויעי' בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' קסא.

כבוד הדר"ג נ"י בתשובתו הרמה להרב קליין נ"י כתב בזה"ל: "ויפרסם כ"ת גמ בשמי דעתי דעת תורה שאין היתר ע"י ציווילעהע ביבמה לשוק [דאיסור יבמה לשוק] במקומה עומדת ורק שנתהווה גם איסור פלגש לדעת הרמב"ם ואקוה שבוודאי ישמעו לקונם [צ"ל לקולם] כתורה ולא יתירו ח"ו איסורים חמורים אחרי שיתברר להם שזהו איסור תורה יבמה לשוק ואין יבמה ניתרת לשוק בלי חליצה, "עכל"ה.¹³

הדר"ג נ"י פסק כאן הלכה למעשה על שאלתו של הרב דר. קליין נ"י, אמנם אנכי לא באתי לשאול את פי הדר"ג נ"י, אם יבמה לשוק אסורה באיסור תורה או אם היא מותרת אף מדרבנן אם היא נשאת ע"י ציווילעהע בלבד ובלא חופה וקדושין לאיש זר, כי לא על הרב קליין ולא על קטן כמוני להציע שאלות כאלה, העומדות ברומו של עולם ונוגעות לכלל ישראל, לפני גדולי הדור, אשר מפיהם אנו חיים. אמנם זאת שאלתי ובקשתי מלפני הדר"ג נ"י לתת לי פשר דבר: יודעים אנחנו את בעל הבית הנזכר ואת הרב מעלכיאך שהם אנשים חשובים, יראים ושלמים ומדקדקים במצות וכל כוונתם לשם שמים, ובהתעטף עליהם נפשם בראותם את עני עמם, שכמה וכמה מבנות ישראל יצאו לתרבות רעה מפני צער העגון וכאשר היו נלחצים טענות דבר מה על דברי הרב הנאור [!] הנ"ל, קמו האנשים

¹¹ תרגום: רק הודות להם הארציות שלהם, יכולים האדונים מבייטען לדחות, במאמרים אחדים בעתונים, שאלה חשובה כואת. אלמלא הבורות שלהם, היינו מחויבים לכנות את מעשיהם כתופעה של קלות.

¹² ראה ספרי במדבר, פיסקא קנז, ורש"י לבמדבר לא, כא.

¹³ ראה אגרות ר' חיים עוזר, חלק א סימן שצד.

מילין חביבין

5

הנה זה שבועות אחדים אשר הריץ הרב צבי קליין נ"י מברלין להדר"ג נ"י את שאלתו, אם יש תקנה לאשה הזקוקה ליבם, המעגן אותה על לא דבר, להנשה לאיש זר בנשיאת ציווילעהע ובלא חופה וקדושין, דהיינו שתהיה רק פלגשו. והרב הנ"ל הטעים את דבריו להדר"ג נ"י טרם יבא הצד שכנגדו, והדר"ג נ"י השיב להרב צבי קליין נ"י את תשובתו לפסק הלכה, והתשובה הזאת, אף כי כלתה וגם נכספה נפשי לקראתה, לא ראיתה כולה, אפס קצתה. וז"ל הדר"ג נ"י בתשובתו הרמה: "נצטערת מאד על כל הענין, אוי לנו שהגיענו ימים כאלה שגברה שכחת התורה ובאים בקלות ראש להתיר אסורים חמורים כמו יבמה לשוק, והיטב רומכ"ת לעשות בעמדו על הפרק ולפרסם את האיסור, " עכ"ד.

מכותלי מכתב הדר"ג נ"י נראה בעליל כי הרב קליין שפך עלי ועל חברי הרב מעלכיאָר נ"י בבייטהען את כוס חמתו, כאלו באנו ח"ו להתיר איסורים, דברים אשר לא עלה על לבי מעולם. כל באי שער עירי יודעים שאינני ח"ו מן כת הנאורים, ואדרבה— ובמקום שאין מכירים מותר לומר וכו'.¹⁰ הנה כבר סמכו עלי את ידיהם הגאונים הצדיקים אשר המה בארץ החיים, הגאון ר' אליעזר דייטש זצ"ל האב"ד דק"ק באניהאד, מדינת אונגארן, בעל מחבר ספרי תבואות השדה וש"ת פרי השדה ועוד, והגאון ר' דוד צבי האפפמאָנן זצ"ל שהיה מנהל בית המדרש לרבנים בברלין. טעמי לא פג וריחי לא נמר, מתורתי לא שטיתי, כי אלה תשוקתי, וזאת נחמתי וסגולתי. כפי הנראה החשיך הרב קליין נ"י את המאורות וכתב להדר"ג נ"י דברים שלא כהויתן כדי להצדיק את מעשהו, ובאמת מעשה שהיה כך היה:

רב אחד נאורי באשכנז, אהוב מאד בעיני ההמון, כתב מאמר ארוך במכ"ע היו"ל בברעסלוי, אשר בו שפך בוז על גדולי דורנו על שאינם מעלים תרופה לבנות ישראל העגונות האומללות, ובפרט לאלה הנשים הזקוקות ליבם, אשר עיניהן צופיות להנשא ומיחלות לחליצה, ותוחלתן נכזבה מפני שהיבם במדינת הים או מפני שהוא נותן עיניו בממון ומעגן בת ישראל על לא חמס בכפה, הצרי אין בגלעד?

ומפני שהרב הנאורי הזה חביב מאד בעיני ההמון, כמו שאמרתי, ודבריו נשמעים למרחוק, ע"כ עמד נגדו בעל הבית אחד במדינת שלעזיען, איש חשוב מאד וכן תורה, ויצא הלבליר הלזה בקולמוסו בעטו עט סופר מהיר וכתב ג"כ במכ"ע היו"ל בברעסלוי מאמר ארוך, ותמצית דבריו היתה לאמר: הגיע הזמן שגדולי התורה ימתקו סוד ויעצו עצה כדת מה לעשות, כדי שלא להרבות ממזרים בישראל, לשקוד לתקנת בנות ישראל ובפרט לאלה הנשים האמללות הזקוקות ליבם וא"א להן בשום אופן לקבל חליצה, התשבנה גלמודות ונעזבות עד שיתלבנו ראשיהן, האם אין תקנה למחלתן? הלא דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. וכדי שלא תצאנה בנות ישראל לתרבות רעה ושלא להרבות ממזרים בישראל, הציע בעל הבית הזה להתיר אותן הנשים מכבלי העגון באופן שיתירו להן חכמי הדור להנשא לאיש זר, לא בחופה וקדושין רק ע"י ציווילעהע, ותדור האשה הזאת עם האיש בתורת פלגש לדעת הפוסקים המתירים פלגש להדיוט.

והנה אך יצא יצאה מאמר הזה מתחת מכבש הדפוס, חגר הרב מערצבאך נ"י בדמשטאדט את מתניו וכתב מאמר ב"האיזראעליט" הפרנקפורטי נגד בעל הבית הלזה להוכיח, שכל דבריו אין להם שחר.

אחריו קם הרב מעלכיאָר בבייטהען וכתב מאמר להצדיק את דברי בעל הבית הנ"ל, ואף כי הרב הזה הוא ירא שמים באמת ובלב תמים, בעל מדות ישרות, אהוב למעלה ונחמד למטה, לא קבל עורך האיזראעליט את מאמרו להדפיסו בעתונו, ע"כ פרסם הרב מעלכיאָר נ"י את מאמרו במכ"ע היו"ל בברעסלוי.

¹⁰ ראה נדרים סב ע"א.

לג

מלך שפירא

הלכתא כותיה אלא שומרת יבם שזנתה מותרת ליבם, אלמא פנויה היא, דהא אמרינן לית הלכתא כר' אליעזר דאמר פנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות עשאה זונה, "ע"כ.

(ב) והשני בדומה לו ה"ה רב אחאי גאון בשאלתות פ' אחרי סוף שאילתא צה שמסיים דבריו בזה"ל:

ואמרי במערבא לית הילכתא כרב המנונא אלא שריא ליבמה, אלמא כפנויה דמיא ותפסי בה קדושין, ואי אזלא לעלמא אין הולד ממזר, ומתניתין ר' עקיבה היא, ואנן סבירא לן כרבנן וכו' וכן הלכתא,

ויעיין בשאלת שלום שם סי' קד. וידוע מה שכתבו בעלי התוספות והראשונים שכל דברי בה"ג והשאלות הם דברי קבלה ויש לדקדק בדבריהם.

(ג) וחוט המשולש לא במהרה ינתק הוא העד השלישי בעל ספר והזהיר (הוא מר חפץ אלוף, בן דורו של רב האי גאון) בפ' אחרי (צד 156) וז"ל שם:

"ושומרת יבם שזנתה, אעפ"י שיבם שלה כהן הוא, מותרת לו. אין אנו אומרים עליה שהיא כאשת איש ואסורה שכשם שאשת כהן שזינתה נאסרה עליו, אף יבמה זאת שהיא שומרת יבם לכהן וזינתה תהא אסורה לו, אלא פנויה היא ומותרת לו. עליו נאמר ואמרה האשה אמן אמן, שנינו על מה אומרת אמן, אמן על האלה אמן על השבועה, אמן מאיש זה אמן מאיש אחר, אמן שלא שטייתי ארוסה ונשואה, שומרת יבם וכנסה, ואמר רב המנונא שומרת יבם שזנתה אסורה ליבמה, ואמרי במערבא אין הלכה כרב המנונא אלא מותרת ליבמה, ושנינו הסריס שחולץ ליבמתו לא פסלה, בא עליה פסלה, והקשו חכמים בדבר זה, משום שבא עליה הוא פסלה, הא בעלזה אחרים לא פסלוה, א"כ משנה זו אמן שלא שטייתי שומרת יבם וכנסה שוברת על זו, ותירצו חכמים משנה זו שומרת יבם וכנסה ר' עקיבא שאמר אין קדושין תופסין בחייבי לאוין, ואין הלכה כמותו אלא שומרת יבם שזינתה מותרת ליבמה, לפי שפנויה היא, ואין כלכה כר"א שאמר פנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות עשאה זונה ופסלה מן הכהונה, אלא כשרה לכהונה.

ויעיין בענפי יהודה להרב ישראל מאיר פריימן זצ"ל, שם אות ח.

הרי לפנינו גדולי הראשונים והאחרונים אנשי שם דקאי בשיטתו של הרב מעלכיאָר נ"י. כמובן לא באתי בזה לפסוק דינא הכי, והרני רק כתלמיד הדן לפני רבותיו ושואל שאלת תם: אם אנשים יראים ושלמים המדקדקים במצוות וכל כוונתם לשם שמים, כבעל הבית הנזכר והרב מעלכיאָר נ"י הידוע לרב ארטאדאקסי, שהיו רוצים להשיב דבר על דברי הרב הנאורי ושוקדים לתקנת בנות ישראל ומציעים לפני גדולי הדור לשוב אל היתר הפלגש כדי להתיר ע"י זה בנות ישראל מכבלי העגון וכדי לא תצאנה בנות ישראל לתרבות רעה, אם יש רשות לרב, יהיה מי שיהיה, לדון אותם בפומבי, לאנשים המגלים פנים בתורה שלא כהלכה ולומר עליהם בפרהסי' שהם עמי הארצים, מינים ואפקורסים ולהלבין פניהם ברבים, וידוע מה שאמרו חכמז"ל על המלבין פני חברו ברבים. על שאלתי זאת אשחר פני הדר"ג נ"י להשיבני דבר, האם האמת והצדק עם הרב קליין נ"י להכות באגרוף על אנשים שאינם מסכימים לדעתו.

והגני בזה ברגשי כבוד המצפה לתשובתו הרמה זעירא דמן חבריא - חיים לויער

כאמור, תשובתו של הגר"ח ע"ה הוא מפריך את ההצעה הנ"ל ונימוקיה עמה נדפסה בשו"ת אחיעזר, חלק ג סי' כג, משם תדרשנו.

לב

מילין חביבין

האלה הישרים בלבותם, והציעו את דבריהם בתורת עצה היעוצה כדת מה לעשות, אם יש לתקן דבר מה לאלה הנשים האמללות להתיר להן להנשה ע"י ציווילעהע בלבד. האמת היא שהרמב"ם בה' מלכים [פ"ד ה"ד] אוסר פלגש להדיוט, אמנם רוב הפוסקים חולקים על הרמב"ם בזה, ובתוספתא עדיות פרק א' משנה ה' נאמר "לא הזכרו דברי היחיד בין המרובים, אלא שמא הוצרך להן שעה ויסמכו עליהן" ע"כ, ולזאת כוונת חכמז"ל באמרם (עירובין מו ע"א) כדי הוא ר' אליעזר לסמוך עליו בשעת הדחק, וא"כ מכש"כ הכא שרוב הראשונים הקילו ופסקו דלא כהרמב"ם, וחכמים שקדו על תקנת בנות ישראל.

ועל יסוד זה בנה הגאון ר' דוד זינצהיים זצ"ל (בעהמח"ס יד דוד, שהיה אחד מגדולי התורה בדורו והיה ראש "הסנהדרין" בצרפת שנוסד מטעם נפוליון לפתור שאלות שונות בחיים הדתיים בישראל וביחוסו לעמים) את היתרו בתשובה אחת הנדפסה בשו"ת בית נפתלי להגאון ר' נפתלי שווארץ זצ"ל (פאקש תרנ"ט) סי' מה, במי שיש לו אח שנעלם מקומו איה, אם יש להתנות בשעת קדושין שאם יעדר בלא ז"ק שיהיו הקדושין בטלין כמו שפסק רמ"א גבי מומר באע"ז סי' קנז סעי' ד, דאין לחוש לבעילת זנות, מטעם דהוי כמו פלגש דשריא לדעת רוב פוסקים, והחליט הגאון הנ"ל הלכה למעשה דגם בנאכד האח יכול לקדש בתנאי ולא חיישינן לבעילת זנות ושרי מה"ט, וזהו דעת מהרד"ך, דדוקא היכא שהיתה דעתו מתחילה לשם אישות גמורה ולא לשם פלגש, בכי האי גוונא אי נמצאו הקדושין בטלים למפרע הוי בעילתו בעילת זנות, דהא דעתו היתה על הקדושין והקדושין בטלין, אבל אם מעיקרא דעתו לכך, אי יהיו הקדושין קדושין גמורים, תהי בעילתו לשם אישות, ואי לא להוי קדושין, תהוי פלגשו ומיוחדת אליו, לא הוי בעילתו בעילת זנות, יעיי"ש מלתא בטעמא.

וכתב עוד שם וז"ל: "וכן נעשה איזה פעמים מעשה במדינתנו, ובהיותי בבישא נעשה מעשה לפני בהסכמת הרב מנידרענהיים, ואני סדרתי המעשה ב"ד באח הנאכד וכן הורתי מקרוב לבחור אחד ממדינת אשכנז, אשר אחיו נעלם זה ט"ו שנים וכבר כתב לכמה מקומות ולא נודע איו, ואמרתי לו שימתין עוד חדש ימים לכתוב עוד למקום אחד אשר מצפה לשמוע ממנו, ואם לא, יתן קדושין על תנאי." ויעיי' במהר"ם שיק ח' אהע"ז סי' טז. והנה בענין קדושין על תנאי לתקנת בנות ישראל בזה"ז כבר יצא הרב ר' יעקב משה טולידאנו בטאנגיר (מרוקו) בהירחון "אוצר החיים" תרצ"א, צד 207 והלאה בהמחאה מכמה טעמים, יעיי"ש, וכתב בסוף דבריו: "לדעתי התקנה היותר נכונה כעת היא: לשוב אל היתר הפלגש, שנהגו בה אבותינו בימי השופטים והמלכים,"¹⁴ והראה לדעת השו"ת תעלומת לב ח"ג סי' לב, שכתב אופן דמותר גם להרמב"ם, יעיי"ש מ"ש בטוב טעם ודעת. ומה יענה הרב קליין לדברים האלה, האם יצא לערר בחרי אף גם על הרב הזה ועל בעל תשובת תעלומת לב? הרב קליין נ"י מחלף פלגש בקדשה וזונה, ואינו מחלק בין אשת איש שזנתה לשומרת יבם, ובאמת הם גדולי הראשונים שמחלקים בכך והנני להעתיק את דבריהם.

(א) הראשון בקדש בעל הלכות גדולות (הוצאת הילדעסהיימר, צד 288):

"ואמר רב המנונא שומרת יבם שזינתה אסורה ליבמה, ואמרי במערבא לית הלכתא כרב המנונא אלא שריא ליבמה, דתנן הסריס שחליץ ליבמתו לא פסלה, בא עליה פסלה, טעם דבא עליה פסלה דהא קא משתמש באשת איש, הא בעלוה אחרים לא פסלוה, והא קא קשיא מתניתין, אמן שלא שטיתי שומרת יבם וכונוסה, אמרי ההיא ר' עקיבה היא, דאמר אין קדושין תופסין בחייבי לאוין ולית

¹⁴ ראה גם את תשובתו המקיפה אשר בשו"ת ים הגדול סי' עה.